

ภาษาวรรณศิลป์ในอุเทนคำฉันท์

วรรณคดีเป็นวิจิตรศิลป์สาขาหนึ่ง โดยใช้ภาษาเป็นสื่อในการเสนอเนื้อหาความคิด จินตนาการ และอารมณ์ ภาษาที่จะเป็นสื่อดังกล่าวได้ คือ ภาษาวรรณคดีหรือภาษากวี แต่ภาษากวีเป็นภาษาที่ได้รับการกลั่นกรองอย่างดีแล้ว กวีจะไม่ใช้ภาษาที่ใช้ในชีวิตประจำวัน แต่จะเลือกเฟ้นถ้อยคำสำนวนให้เกิดความงดงามทางภาษาและสะท้อนอารมณ์แก่ผู้อ่าน

อุเทนคำฉันท์ เป็นผลงานชิ้นเอกของพระยาอิศรานุกภาพ (อิน) เป็นคำฉันท์ที่จัดว่ามีลักษณะดีเด่นด้านความงดงามทางภาษา เพราะประกอบด้วยความไพเราะของสำนวนโวหาร การเลือกสรรใช้คำ และภาพพจน์ ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของวรรณคดี ผู้วิจัยจึงขอเสนออุเทนคำฉันท์มาศึกษาวิเคราะห์ทางวรรณศิลป์ โดยจะพิจารณาในประเด็นต่อไปนี้ คือ การเลือกสรรใช้คำ สำนวนโวหาร และภาพพจน์

๖.๑ การเลือกสรรใช้คำ อุเทนคำฉันท์มีการใช้คำที่ควรแก่การศึกษาพิจารณา

คือ

- ๖.๑.๑ การใช้คำเพื่อความไพเราะ
- ๖.๑.๒ การใช้คำที่ก่อให้เกิดอรรถาธิบายทางคำอุปมาหรือความหมาย
- ๖.๑.๓ การใช้คำย่นและกะทัดรัด
- ๖.๑.๔ การใช้คำประณีต
- ๖.๑.๕ การใช้คำที่เหมาะสมแก่ความหรือเนื้อเรื่อง
- ๖.๑.๖ การใช้คำที่แปลกทั้งความหมายและรูปคำ

๒.๑.๑ การใช้คำเพื่อความไพเราะ

การใช้คำในบทร้อยกรองนั้น นอกเหนือไปจากการใช้คำธรรมดาทั่ว ๆ ไปแล้ว บางครั้งกวีจำเป็นต้องหาวิธีอื่นมาใช้ เพื่อให้บทประพันธ์นั้น ๆ มีคำใช้มากขึ้น ทั้งยังเป็น การแสดงศิลปะของการประพันธ์และความสามารถพิเศษของกวีอีกด้วย

ลักษณะการใช้คำเพื่อความไพเราะในคำฉันท์เรื่องนี้ มีดังนี้คือ

ก. การใช้คำให้สัมพันธ์ระหว่างรูปคำกับจำนวนคำ

ในการแต่งคำประพันธ์จำนวนคำสามารถบังคับให้รูปคำเปลี่ยนแปลงไปตามความเหมาะสม โดยอาศัยฉันทลักษณ์ของคำประพันธ์นั้น ๆ เป็นเกณฑ์ เช่น

บ้างว่าพะ น่านครเรา จะเสื่อม เตร่าทุกแพงพาย^๑

"พะ น่าน" อ่านว่า พะ - น่าน เป็นคำกร่อนมาจากคำว่า ภาย - หน้า ถ้าหากกวีใช้คำเต็ม จะทำให้ออกเสียงหนักอยู่ใกล้กันถึง ๓ คำ คือ ว่า - ภาย - น่าน ซึ่งนอกจากจะผิดหลักฉันทลักษณ์ เพราะคำตำแหน่งนี้ต้องการคำ ลหุแล้ว ยังทำให้ไม่ไพเราะเท่าที่ควรอีกด้วย การใช้รูปว่า พะ - น่าน ทำให้ออกเสียง หนัก - เบา - หนัก - เบาสลับกัน ทำให้เสียงไพเราะขึ้น

นอกจากการเปลี่ยนแปลงรูปคำเพื่อให้ถูกต้องตามแบบแผนของฉันทลักษณ์ แล้ว ในอุทเทหคำฉันท์ ยังใช้กลวิธีในการเปลี่ยนแปลงรูปคำเพื่อให้สอดคล้องกับจำนวนคำ ด้วยวิธีอื่น ๆ อีก เช่น การยัดหรือหดเสียงสระ การแผลงคำ และการลดรูปคำด้วยการเติมเครื่องหมายทัณฑฆาตและไม่นับ

การยัดหรือการหดเสียงสระ เป็นวิธีการเปลี่ยนแปลงคำเพื่อให้สอดคล้องกับจำนวนคำที่ต้องการ เช่น

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.

ผู้ข้าทั้งผอง
ปกเกล้าเกศา
จะมายมรณา

ขอเฝ้าล่อง
เป็นข้าภักดี

พระบาทฐลี้
ไปกว่าชีวี

"เกศา" ยึดเสียงมาจากคำ "เกศ" ซึ่งเป็นคำนาม แปลว่า ผม หรือ หัว
ในที่นี้ยึด สระ อะ เป็น สระอา

"มรณา" ยึดเสียงมาจากคำ "มรณะ" ซึ่งเป็นคำนาม แปลว่า การตาย หรือ
ความตาย ในที่นี้ยึดสระ อะ เป็น สระอา

เนาในหิมาณฑ

ทิพหองประสาทสถาน ๒

"ประสาท" มาจากคำ "ปราสาท" เป็นคำนามแปลว่า เรือนชั้น หรือ เรือนมี
ยอด ในที่นี้ต้องการให้คำ "ปรา" เป็นคำลหุ คือมีเสียงสั้นและเบา เพราะเป็นตำแหน่ง
บังคับกับคำลหุ จึงหดรเสียงจากสระอา เป็นสระอะ

การแผลงคำ เป็นวิธีแผลงรูปคำ เพื่อให้มีคำใช้มากขึ้นหรือให้มีเสียงไพเราะ
ขึ้น เช่น

ร่างจับกับใจรักสกร

ถ้าถวายภูธร ๓

ฯลฯ

ตาคลอกกระลอดเปลว

อัคนีปลองหลอน ๔

"ร่างจับ" แผลงมาจากคำว่า "ระงับ" หมายถึง ยับยั้งไว้ หรือ ทำให้สงบ
ในที่นี้แผลงเสียงสระอะ เป็นสระอา

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔.

๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๖.

"กระดก" แผลงมาจากคำว่า "กลดก" หมายถึง เคลื่อนไปมา หรือ ไม่คงที่ ในที่นี้ต้องการคำลหุ จึงแผลง กลดก เป็น กระดก หมายถึง ตาเคลื่อนไหวไปมาไม่คงที่

นอกจากจะใช้วิธียืมหรือหกลเสียงสระและการแผลงคำแล้ว กวียังแสดงถึงศิลปะการใช้คำด้วยการลดรูปคำ การกร่อนเสียงคำ ผลคือ ทำให้รูปคำต่างไปจากเดิม โดยตัดพยางค์ของคำเดิมออก แต่ความหมายของคำยังคงเดิม การกร่อนเสียงคำนี้ อาจจะเป็น การกร่อนพยางค์หน้า หรือ พยางค์หลังของคำก็ได้ เช่น

การกร่อนพยางค์หน้าของคำ ไค่แก

รวมเริ่มสุรารสเสา

วคนชาติพิเยาว์

ยุพินภิรมย์ทรธา ๑

"ภิรมย์" กร่อนมาจากคำเต็มว่า "อภิรมย์" หมายถึง รื่นเรริงยิ่ง ตีใจยิ่ง หรือ ยินดียิ่ง การกร่อนคำในลักษณะเช่นนี้ นอกจากจะต้องการกร่อนเสียงคำอภิรมย์ให้สั้นลง เพื่อให้เหมาะสมกับฉันทลักษณ์ของกาพย์ฉบัง ๑๖ แล้ว ยังทำให้เสียงของคำมีจังหวะ สั้น - ยาว, สั้น - ยาว คือ ยู - พิน, ภี - รมย์ เวลาออกเสียงจะรู้สึกว่าเป็นเสียงของ คำทอจังหวะ สั้น - ยาว สลับกัน ทำให้เสียงคำประพันธ์ไพเราะคล้ายเสียงดนตรี

รอยรูปชูปนมกรอมเกรียม

รอยทุกชฎาเทียม

อันเจ็บกุจากจวมไทย ๒

วลา

เชิญเสด็จอภิสิญจุมุขาร

โดยวิคบุราณ

กษัตริย์ประเสริฐสุริยวงศ์ ๓

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๓.

๒ เรื่องเดียวกัน,

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๘.

คำว่า รอย, วิต กรอนมาจากคำเต็มว่า ชะรอย และ จาริต ชะรอย หมายถึง เห็นจะ หาจะ หรือ บางที่ ส่วนจาริต หมายถึง ธรรมเนียม หรือ ประเพณี

การกรอนพยางค์ท้ายของคำ ไค่แก

แรง โศกบ เสื่อม ศัลย์

ณิว อันตรายกาล ^๑

"ณิว" อ่านว่า ณิ - วะ เป็นคำกรอนมาจากคำเต็ม คือ ณิ - วั แปลว่า ถ้าว้า หากว่า หรือ แม้ว่า การที่มีรูปเป็น ณิ - วะ เพราะในที่นี้ไม่ต้องการออกเสียงคำ "ว่า" ซึ่งเป็นเสียงยาว เป็นคำศุ ซึ่งผิดฉันทลักษณ์ของฉันท ๑๒ (อินทวิเชียรฉันท) เนื่องจากคำในตำแหน่งนี้บังคับคำลหุทั้ง ๒ คำ ถ้าใช้คำเต็มแล้วจะทำให้เป็นคำลหุเพียงคำเดียวเท่านั้น การใช้รูป ณิ - วะ ทำให้รูปคำตรงตามฉันทลักษณ์บังคับ และมีเสียงเบาฟังไพเราะขึ้น

ไหว้อัคสวากบวร

อัคร ทักษิณาสถาน

เอตทคคอสตีอารย

อาทิอัญ โภณทัม ^๒

"โภณทัม" กรอนมาจากคำเต็มว่า "โภณทัมฺพะ" เป็นชื่อของพระสาวกองค์แรกในพระพุทธศาสนา และเป็น ๑ ใน ๕ ของพระปัญจวัคคีย์

การเติมเครื่องหมายทัณฑฆาต เช่น

นบอุปัชฌาย์คุณนุสาสน์

คุรรราชเมธา

ศึกษาอนุสนธิอักษร

กลภาพย์ประกอบกลอน ^๓

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

"อุปัชฌาย์" มาจากคำเดิมว่า "อุปัชฌาย" หมายถึง พระเถระผู้บวชกุลบุตร
ในพระพุทธศาสนา เป็นการเติมเครื่องหมายทัณฑฆาตเพื่อกลพยางค์ท้ายของคำลง เพื่อมิให้
พยางค์ของคำเกินกว่าที่ฉันทลักษณ์ของวสันตคิลกฉันทกำหนด มิฉะนั้นในวรรคนี้จะมีจำนวน
พยางค์ของคำถึง ๕ พยางค์

ทำนองเดียวกัน คำ "นุสาสน์" และ "กาศย์" ก็มาจากคำเดิมว่า "อนุสาสน์"
แปลว่าคำสั่งสอนและคำชี้แจง แล้วเปลี่ยนรูปคำโดยคำหน้ากร่อนไปและเติมเครื่องหมาย
ทัณฑฆาตที่ตัว "น." การันต์ ส่วนกาศย์มาจากคำ "กาวย" แปลว่า คำของกวี แล้วแผลง
ว เป็น พ และเติมเครื่องหมายทัณฑฆาตที่ตัว "ย" การันต์ จึงเป็น กาศย์ เพื่อกลพยางค์
ของคำให้ตรงตามฉันทลักษณ์เช่นเดียวกัน

การเติมไม้พยัก

องค์เดียวกันก็เปลี่ยนจิตสลก และสยดสยบสมร

เนาเนงในนษสฤนทร มนะคิคำนิ่งองค์^๑

"นษ" มาจากคำ "นช" แปลว่า เล็บ ในที่นี้หมายถึง อุ้งเล็บของนก หรือ
กรงเล็บของนก การเปลี่ยนจากคำ นช (นะชะ) เป็น นษ ก็เพื่อให้เหมาะกับฉันทลักษณ์
ของฉันท คือ จากคำ ๒ พยางค์ ลกเหลือเพียงพยางค์เดียวและจากคำลหุ เป็น คำครุ
เพราะตำแหน่งคำในที่นี้ต้องการคำครุ นอกจากนี้ยังทำให้เสียงของคำมีจังหวะ สั้น - ยาว
เวลาออกเสียงจะรู้สึกได้ว่าเสียงของคำไพเราะขึ้น

กลวิธีอีกอย่างหนึ่งที่พระยาอิศราอนุภาพ (อัน) ไซ้ เพื่อทำให้ได้รูปคำใหม่และ
เพื่อให้เสียงของคำไพเราะขึ้น นอกจากวิธีต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วก็คือ การใช้คำอัพภาส
และคำอุจจารณวิลาส

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๑.

การใช้คำอุปภาค

คำอุปภาค เป็นคำซ้ำชนิดหนึ่งโดยใช้พยัญชนะหรือเสียงพยัญชนะต้นตัวหน้าซ้ำเข้าไปข้างหน้าคำ โดยที่ความหมายของคำไม่เปลี่ยนแปลง แต่กลับทำให้เสียงคำไพเราะขึ้น

ออกจากอุทยาน	<u>ยียัก</u> ขนาน	ชนัคทิวรง
ทิวทวนหอกงาว	หอกงามยรรยง	<u>ยะยาม</u> กรรกง
พลไกรโคลกลา *		

"ยียัก (ยะยัก)" มาจากคำเต็มว่า "ยียักยัก" หมายถึงการขยายตัวให้ยาว หรือกว้างออกไปได้

"ยะยาม (ยะยาม)" มาจากคำเต็มว่า "ยามยาม" แปลว่า การโบก หรือกระพือขึ้นลงอย่างช้า ๆ

ข้างภาพก็เคิโรไป กะกุ่มควนบหยุดฟัง ^๒

"กะกุ่ม" มาจากคำเต็มว่า "กุ่มกุ่ม" คือ การเดินอย่างจะให้ถึงโดยเร็ว หรือกุ่มหน้า กุ่มตาเดินโดยไม่กู่อะไร หรือ แวะเวียนที่ไหนเลย

การใช้คำอุจจารณวิลาส

อุจจารณวิลาส (Euphonic Couplet) เป็นคำซ้ำที่ใส่เสียงหน้าของคำที่มากกว่าหนึ่ง มาขอใช้ให้แก่เสียงอีกคำหนึ่งซึ่งเป็นพยางค์เดียวเพื่อดวงเสียงให้เท่ากัน หรือ

* เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕.

นำเอาพยัญชนะต้นของพยางค์หลังมาซ้ำไว้ข้างหน้าของพยางค์นั้น แต่ยืมเสียงให้เป็นสระอา เพื่อความไพเราะของกาพย์กลอน ตัวอย่างเช่น

บางคาบสำรวลสรवलสันต์ บางคาบจามัลย์
ระทระทวนทวลโหย ^๑

ฯลฯ

ปางสองชัคคิยาเยวราช ชับคชพาหนาสัน
จรลจรายฉายฉัน ^๒

ฯลฯ

นรชนบทเบิกบาน โปรยสุมามา
ยถึงถวาย ^๓

จากตัวอย่างที่ยกมา ล้วนแต่เป็นศิลปะของการใช้คำโดยอาศัยความสัมพันธ์ระหว่างรูปคำและจำนวนคำ เพื่อให้เกิดความไพเราะในคำประพันธ์ยิ่งขึ้น

ข. การเปลี่ยนแปลงรูปคำเพื่อประโยชน์ของสัมผัส

ในการรจนาบทหรือกรอกร่อง สิ่งหนึ่งที่มักจะคำนึงถึงก็คือเรื่องฉันทลักษณ์ โดยเฉพาะการบังคับสัมผัสนับเป็นปัญหาเรื่องหนึ่งที่ทำให้เกิดความระมัดระวังในเรื่องการใช้คำ เพราะบางครั้งการมุ่งสัมผัสในบางแห่งย่อมมีผลทำให้รูปคำเปลี่ยนไปได้ เช่น

แต่งสรรพกระยาเส้นสรวง ชับรำบำบวง
แกเทพรักษณ์ครา ^๔

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๑.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๓.

"นครา" มาจากคำว่า "นคร" แปลว่า เมือง คำนี้เปลี่ยนแปลงโดยเติมไม้ฉัด และยี่ดเสียงสระอะ เป็น สระอา นครจึงเป็น นครา เพื่อต้องการให้สัมผัสคำ "รักษา"

ด้วยเหตุผลนี้จึงเรียกว่า ยุกุณฺฐ เป็นนรินทร์^๑

"วายุกุณฺฐ" มาจากคำเดิมว่า "ไวุกุณฺฐ" เป็นชื่อสวรรค์ชั้นหนึ่งตามลัทธิฮินดู หมายถึงที่ประทับพระนารายณ์ หรือ พระนารายณ์ที่แบ่งภาคลงมา แ่การที่ต้องเปลี่ยนคำ ไว เป็น วาย ก็เพราะต้องการให้สัมผัสกับคำ พาย ซึ่งเป็นการสัมผัสบังคับตามฉันทลักษณ์ของวสันตคิลกฉินท์ ๑๔

ไซเรียมรักชังจิงทาล หากเหตุเห็นการ

ก็กล่าวแต่โดยสัจจัง^๒

"จิงทาล" มาจากคำว่า "จันทาล" แปลว่า คุราย หรือ ตำชา แต่ในอินเดีย หมายถึงลูกที่เกิดต่างวรรณะกัน เช่น บิดาเป็นสุทร แม่เป็นพราหมณ์ เป็นต้น ในที่นี้ก็ต้องการเปลี่ยนคำจันทาล เป็น จิงทาล เพื่อจะได้สัมผัสกับคำ "ชัง" ในวรรคเดียวกัน

๖.๑.๒ การใช้คำที่ก่อให้เกิดอสังการทางเสียงและความหมาย

อสังการ ในบทประพันธ์หมายถึง การตกแต่งคำประพันธ์หรือการช่วยเสริมความงามและความไพเราะให้แกบทประพันธ์อาจจะเป็นการใช้คำ ภาพพจน์ หรือ บทเปรียบเทียบก็ได้^๓

การใช้คำที่ก่อให้เกิดอสังการทางเสียงหรือความหมายหรือทั้งเสียงและความหมายนั้น เป็นลักษณะที่เด่นที่สุดของเรื่องอุเทนคำฉินท์ ซึ่งผู้อ่านจะสังเกตได้ง่าย เพราะมี

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

^๓ วาควก, (ป.ส. ศาสตร์ แปล), อสังการศาสตร์ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๕), หน้า ๔๑ .

ปรากฏทั่วไปในคำฉันท์เรื่องนี้เกือบตลอดทั้งเรื่อง ทั้งที่ผู้วิจัยจะไต่กล่าวถึงต่อไปนี้

๖.๑.๒.๑ การเล่นเสียงสัมผัส มีทั้งเสียงสัมผัสสระและอักษร ซึ่งก่อให้เกิดเสียงไพเราะมากขึ้น การเล่นสัมผัสดังกล่าวมีอยู่ทั้งในฉันท์และกาพย์ เช่น

สัมผัสอักษรที่เป็นฉันท์

<u>ปริงปรางปรงปรูปริก</u>	<u>กรจับจิกขจรจันทน์</u>
<u>สละสลับแสดงพัน</u>	<u>พยอมโยธกาภาจัน</u>
<u>หึ่งดอกระทุมกระทุง</u>	<u>อ่าพันพุงหลายลาน</u>
<u>ตุ้มตาคมของศาล</u>	<u>ยี่สุ่นโตกมสังสน</u> ^๑

ฯลฯ

สัมผัสอักษรที่เป็นกาพย์

<u>รินรุกขรมรายรมเนิน</u>	<u>แนวรัฐเจริญ</u>
<u>ตระการตระกลดผลงา</u>	
<u>พระพายรำเพยพิศพา</u>	<u>เสาวคนธ์คนธา</u>
<u>ลอลองละอบหอมหวาน</u> ^๒	

จะเห็นว่าการเล่นสัมผัสอักษรส่วนมากมักจะอยู่ในวรรคเดียวกัน แต่ก็มีอยู่บ้างที่มีการส่งสัมผัสไปยังวรรคถัดไปด้วย และบางครั้งมีการเล่นเสียงอักษรเดียวกันตลอดทั้งวรรคช่วยให้เกิดความไพเราะยิ่งขึ้นเป็นทวีคูณ เช่น

<u>ปริงปรางปรงปรูปริก</u>	<u>กรจับจิกขจรจันทน์</u> ^๓
---------------------------	---------------------------------------

^๑ พระยาอิศรานุภาพ (อน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๒๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

นวลจันทร์ จัง โลกชวาคชเวง
ปักเป้า แลแป้นแปบปน^๑

สร้อยสร้าชีวแขง

ฯลฯ

ชอยซาชีวสุบเสื่อ

ชาว เข็ม เขื่อ และ ข้างลาย^๒

การเล่นสัมผัสอักษรในฉันทและกาพย์อีกลักษณะหนึ่งของอุเทนคำฉันท คือ การ
เล่นสัมผัสข้ามวรรค ได้แก่ การเล่นเสียงอักษรท้ายวรรคหน้ากับเสียงอักษรหน้าของวรรค
หลังในบาทเดียวกัน เพื่อให้เสียงของคำทั้งสองวรรคต่อเนื่องกลมกลืนกัน มีทั้งที่สัมผัส
เพียงคำเดียวและมากกว่าหนึ่งคำขึ้นไป ตัวอย่าง คือ

แห่แห่มบริรักษ์ทุกกาย

ผู้คนไกลกลาย

ละลอบละลวงทวงถาม^๓

ฯลฯ

ราชฐานพิมานทอง

ทิพยทองพระโรงประเทือง

ปรารงค์แก้วมั่งเมื่อง

มลักแสงคำกลล^๔

ตามหลักอสังการศาสตร์ เรียกการใช้เสียงสัมผัสอักษรเช่นนี้ว่า นิสสัย หมายถึง
ถึง การใช้อักษรที่สุดของวรรคหน้าสัมผัสกับคำต้นในวรรคหลัง^๕ เป็นการช่วยให้เกิดจังหวะ
การกระทบกัน ทำให้เสียงคำน่าฟังขึ้น

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๕.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖.

^๕นิรันตร์ นวมารค, คำบรรยายภาษาไทยชั้นสูง, หน้า ๕.

นอกจากนี้ในอุเทนคำฉันท์ยังมีการเล่นสัมผัสอักษรอีกชนิดหนึ่ง คือ การใช้อักษร
ที่สุกของวรรคหน้าสัมผัสอักษรกับคำที่สองของวรรคหลัง เรียกรการเล่นสัมผัสอักษรเช่นนี้ว่า
นิสสิค ซึ่งมีส่วนช่วยให้คำประพันธ์ไพเราะขึ้น ตัวอย่างเช่น

ยังสามเวลาจักกล

ต้องแคคดมทน

ทั้ง โภชนจะภุชฌมิมิพอ^๑

วล๑

นพศูลจญรรัตน

วิโรจนฉัตรบังบน

สลักขมูนเขนบยล

ลขอาอุไรรอง^๒

สัมผัสสระ ในอุเทนคำฉันท์มีสัมผัสสระอยู่บ้าง แต่มีจำนวนน้อยกว่าสัมผัสอักษร
ตัวอย่างสัมผัสสระ คือ

บักษาคณาสัตว์ไน

วนพกษปาปวง

แลนางกี่ตางทุกขรดวง

บมิกลินกำศรวณคัลย^๓

วล๑

บ้านเมืองเคียงเชิญเบ็นไฉน

ทุกขุสุขฉนใค

จงแจงแกเราอยานาน^๔

คำประพันธ์ในอุเทนคำฉันท์บางบท จะมีการเล่นสัมผัสสระทำยวรรคหน้า กับสระ
คำหน้าของวรรคหลังในบาทเดียวกัน เพื่อทำให้เสียงของคำทั้งสองวรรคต่อเนื่องกลมกลืน
กัน ทานองเดียวกับสัมผัสอักษร เช่น

^๑พระยาอิศรานุภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๕๑.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓.

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗.

ดูรากคินีโนมพัน
 ตปะจะถึงมฤตยู^๑

วันนี้ปรัน

๑๗๑

รักไคร่อย่างวางจิตต์ประวัติ
 กล่าวไกลและไกลผิวบยล

มัชยค้อย่างซังคน
 วินิจโยยจงใสสง^๒

นอกจากนี้ไม่ว่าจะเป็นฉันท์หรือกาพย์ มักจะมีการ เล่นสัมผัสอักษรและสัมผัส
 สร กลางวรรคแรกและวรรคหลังเสมอ เช่น

สัมผัสอักษรกลางวรรคแรก

บ้านนายสารสั่งบมิวาย
 นุกุลนุกิจแก่นัน^๓

ต่างไมตรีหมาย

๑๗๒

ลำยของระรองรวย
 สดมภ์บุษบาบาน

ระทวยทวยประคากาณูจน
 ตรกลบุษบงบน^๔

สัมผัสสรกลางวรรคกับวรรคหลัง

หิวโหยโรยแรงวีรอ
 ก็ถึงทวารธานี^๕

แข่งใจตรีครอ

๑๗๓

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า, หน้า ๕๑.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒.

เสียงแรงรักใคร่ไปแคลง
มาพร่องก็เพราะเหมาะคำ^๑

เล่ล่นลมสแลง

ฯลฯ

จากการวิเคราะห์ศิลปะการเล่นเสียงสัมผัส สังเกตได้ว่ากวีมีความชำนาญในการเล่นสัมผัสอักษรมากกว่าสัมผัสสระ เพราะคำประพันธ์แทบทุกบทจะต้องแพรวพราวด้วยสัมผัสอักษรเสมอ บางตอนก็มีทั้งสัมผัสสระและสัมผัสอักษรอยู่ด้วยกัน เช่น บทพรรณนาชมนกชมไม้ หรือชมปลา บทครวญ เป็นต้น ตัวอย่างเช่น

นานาบักษาร ะงม
คือขอประสานเสียงสาย^๒

บันสานเสียงสม

ฯลฯ

คลมพุกอวานนท
สีเสียดคระโสงหนามหลัง^๓

อานนทยสน

ฯลฯ

หวลหาอาลยพระชน
กำเสาะกำศรวญครวญคราง
สงสารปานนมเนาง
คระโมคคระหมาหมนหมอง^๔

นินกมล

พระองคเววาง

ฯลฯ

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๓.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๘.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

จะเห็นว่ามีการเล่นสัมผัสอักษรดังนี้ บทแรกบาทเอกวรรคแรกมีสัมผัสอักษร คือ นา-นา วรรคสองมีคำ สาม-เสียง-สม บาทโทมีคำว่า ซอ-สาม-เสียง และ สาย ส่วนสัมผัสสระ บาทเอก วรรคแรกได้แก่คำ นา-ษา

บทที่สอง สัมผัสอักษรในบาทเอก คือ อุก-อ้าว-อา-นันท-นันท บาทโท คือ ลี-เสียง-โสง-สัมผัสสระในบาทเอก คือ พุก-อุก

บทที่สาม การเล่นสัมผัสอักษรในบาทเอกมีดังนี้ ทวล-หา-นี-นฤ บาทโท คือ กำเสาะ - กำศรวล, ครวญ-คราง ส่วนสัมผัสสระบาทเอก คือ หา-อา- บาทโท คือ ศรวญ-ครวญ

บทที่สี่ การเล่นสัมผัสอักษรมีดังนี้ บาทเอก คือ สง-สาร, นี-นาง เว้-วาง บาทโทคือ โหมค-หมา-หมน-หมอง ส่วนสัมผัสสระ บาทเอก คือ สาร-ปาน

อาจกล่าวได้ว่า พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) เป็นกวีที่มีความสามารถเป็นพิเศษทางการใช้คำประพันธ์อันก่อให้เกิดการคำนึงได้อย่างดีเยี่ยม บทกวีนิพนธ์ของท่านทุกเรื่องจะมีคำประพันธ์ที่แพรวพราว ไปด้วยสัมผัสอักษรและสัมผัสสระ ซึ่งนอกจากจะก่อให้เกิดความไพเราะแล้วยังสามารถพรรณนาให้เห็นภาพชัดเจนอีกด้วย ลักษณะเด่นเฉพาะในผลงานกวีนิพนธ์ของพระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดก็คือ การใช้คำที่มีทั้งสัมผัสอักษรและสัมผัสสระซึ่งก่อให้เกิดความไพเราะและความต่อเนื่องในบทประพันธ์ได้อย่างดี ตัวอย่างจะเห็นได้จากบทกวีนิพนธ์อื่น ๆ ของท่าน เช่น พระสุนทรคำฉันท์ สุนทรคำฉันท์ หรือโคลงนิราศพระพิพิศดาลี เป็นต้น คือ

พระสุนทรคำฉันท์

ขวิคคองงาเงยบารุ

ในกลางรณู

ประยुทชกัันโลกา^๑

^๑พระยาอิศรานุกภาพ (อัน), พระสุนทรคำฉันท์, หน้า ๘๘.

ทอยที่คักคองรุกรุน
กระลัยคังกงจักรไกว^๑

เจริญนวัคเจียวคุณ

โคลงพระพิพิธสาลี

โกรคอกกวางระกะกา

ขอชอย^๒

าลา

รำควนคอกควาโอ

อบอวล

กลายกลีนนุชแนบนวล

แนบชู^๓

พระสุชนุคำฉันท

นวัคเจียวเงินจิกมร

คังเกชไกรสร

แลแผนงกตณณัน

ถินถอกอโษษุณภันท์

ณุมักคุดบค้น

แลเลื่อคักไหลโหมลง^๔

๖.๑.๒.๒ การเล่นเสียงวรรณยุกต์ ในวรรณคดีคำฉันทเรื่องนี้ พระยา
 อิศรานุภาพ (อน) แสดงการเล่นเสียงวรรณยุกต์อยู่หลายตอน การเล่นเสียงวรรณยุกต์
 ดังกล่าวมักจะใช้คำที่ประกอบด้วยพยัญชนะ สระ และตัวสะกดอย่างเดียวกันทุกอย่าง
 และนำคำเหล่านั้นมาใช้ในที่ใกล้เคียงกัน ทำให้ได้เสียงคำสูง ๆ ต่ำ ๆ คล้ายกับทำนองเสียง
 กนตรี นับเป็นศิลป์ในการเพิ่มอรรถาภิธานเสียงคำได้สวยงามยิ่ง ซึ่งช่วยสร้างความ

เรื่องเดียวกัน

^๒ พ.ณ. ประมวลมารค (ม.จ. จันทร์จิราวุธฉันทน์, รัชนี) "โคลงพระพิพิธสาลี"
ประชุมนิราศคำโคลงและนิราศปลีกชอย (พระนคร : แพรพิทยา, ๒๕๑๓), หน้า ๑๓๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๗.

^๔ นิรันตร์ นวมารค และคนอื่นๆ "สุชนุคำฉันท", ประวัติวรรณคดี เล่ม ๒,
 พิมพ์ครั้งที่ ๒. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๑), หน้า ๑๒๑.

ไพเราะในคำประพันธ์ได้อีกลักษณะหนึ่งด้วย ตัวอย่างคือ

หมื่นหมื่นทิพย์ป่าและกานรอนันต์ ^๑

ฯลฯ

สงวนศักดิ์เกียรติยศวิชาตรี เยี่ยงทรายจามรี

จิวันบหวงหวงขุน ^๒

ฯลฯ

พระแสนตั้งเวช พระน้องน้องเนตร ชัชชลดนานอง ^๓

ฯลฯ

เห่าเบาเทียมท้าวบัวบาง ไวแวนแล่นกลาง

อสนีแฉววายสาย ^๔

ฯลฯ

แหทองทองทองชล ลเวงวลและพันไพร

ชวาคชแวงไว ฉวีแหวกลแวกเวียน ^๕

การเล่นเสียงวรรณยุกต์ นอกจากทำให้เสียงของคำเกิดเป็นเสียงสูง ๆ ต่ำ ๆ คล้ายเสียงคนตรีฟังดูไพเราะและก่อให้เกิดอารมณ์คึกคักตามแล้ว ยังช่วยให้มองเห็นภาพชัดเจนขึ้นด้วย

๖.๑.๒.๓ การเพิ่มเสียง ร ในคำ เป็นกลวิธีอย่างหนึ่งในการสร้างคำ เพื่อให้เกิดความไพเราะ โดยไม่ทำให้ความหมายของคำเปลี่ยนแปลงหรือต่างไปจากความ

^๑ พระยาอิศรานุภาพ (อน) อุเทนคำฉันท์, หน้า ๑๑๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๑.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๕.

๖.๑.๒.๔ การเล่นคำซ้ำ

ดูเทศน์คำฉันท์ที่มีการเล่นคำซ้ำ ๒ ประการคือ การซ้ำคำ กับการซ้ำเสียง

ก. การซ้ำคำ หมายถึง การซ้ำคำเดิมซึ่งเป็นคำเดียวกัน โดยนำมากล่าว ๒ ครั้ง ในวรรณคดีเรื่องนี้แบ่งการซ้ำคำออกได้เป็น ๓ ลักษณะ คือ

๑. การเล่นคำซ้ำซึ่งคำเดิมเป็นคำเดียวกัน เขียนเหมือนกัน มีความหมายอย่างเดียวกัน และวางอยู่ใกล้ ๆ กัน เช่น

เชิงบาตรโสภาสภาพ	สระราศีนาคเนา
<u>เลื่อมเลื่อม</u> มกลอกเงา	ผิวจะเปเนจะเเนนผาย °

"เลื่อมเลื่อม" เป็นคำซ้ำที่มีลักษณะของการซ้ำคำที่อยู่ใกล้กัน ความหมายเหมือนกัน โดยเฉพาะกลุ่มคำที่ประกอบด้วยพยัญชนะ ล เช่น ลังล่อง เลื่อนลอย ฯลฯ มีลักษณะร่วมกันอย่างหนึ่ง คือ เสียงและรูปคำช่วยให้ถ้อยคำสวยงามและฟังไพเราะให้อารมณ์ ทั้งก่อให้เกิดความชัดเจนแจ่มแจ้ง ให้ความหมายลึกซึ้ง คำ "เลื่อมเลื่อม" ผู้แต่งต้องการแสดงภาพของบาตรซึ่งสวยงามเป็นเงา

โปรยเสาวคันทรสสุหร่าย	รำพายพชนีวี
<u>รินริน</u> สุคันทรสุรภิ	ชกัฟั้นพระองค์คง ๒

"รินริน" เป็นการซ้ำคำที่มีลักษณะให้ความสละสลวย เป็นตอนที่พระนางสามารถสลบ เมื่อทราบว่าพระเจ้าอุเทนถูกทหารเมืองอุชเชนีจับเป็นเชลย นางก้านัลจึงแก้ไขด้วยการโปรยเครื่องหอมและพัดเบา ๆ ด้วยความหอมเย็น ระรินของสิ่งเหล่านี้จึงทำให้พระนางฟื้นจากสลบ คำ "รินริน" จึงเป็นคำที่กวีต้องการให้ผู้อ่านได้อารมณ์ความสละสลวยที่พักรำเพยมาอย่างแผ่วเบาไปด้วย

° เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗ .

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๖ .

ทรงเครื่องเรื่องรัตนพรรณราย

แพรวแพรวพรายพราย

ควยส์ปครัตนจำรูญ ๑

คำ "แพรวแพรว" และ "พรายพราย" เป็นคำซ้ำที่ช่วยเสริมความหมายให้ชัดเจนยิ่งขึ้น คือเน้นความสว่างหรือแสงวูบวามของเครื่องทรงซึ่งประดับควยแก้วมณีถึง ๗ ประการ รวมทั้งใ้ภาพความสวยงามหรือความหรูหราของเครื่องทรงนั้นควย เพราะเสียงของคำช่วยส่งเสริม กล่าวคือถ้าเปรียบเทียบเสียง พ กับ พร แล้ว เสียง พร จะมีความไพเราะกว่า ให้ความหมายในทางสวยงามหรูหรา หรืออ่องไว รวดเร็ว รูปคำก็ดูว่ามีเครื่องประดับที่ส่งให้ควย พร ระหงขึ้นและดูงามกว่า น่าดูและน่าฟังกว่า

ยบายบายแพนยุงแหงกลาง

เขนเขียนทองวาง

อาวุธแต่งตางกัน ๒

คำซ้ำทั้ง ๒ คำนี้เป็นกลุ่มคำซ้ำซึ่งประกอบด้วยเสียงพยัญชนะ "ย" จะมีลักษณะที่ให้ความหมายก้านการเคลื่อนไหว ในภาพยบนั้นมีคำว่า "ยบายบาย" เป็นคำซ้ำ ซึ่งพระยาอิศรานุกภาพ (อน) ผู้แต่งประสงค์ที่จะแสดงภาพของการเคลื่อนไหวของแพนหางนกยูงที่ไขบอการเคลื่อนย้ายของกองทัพว่า มีการเคลื่อนไหวอย่างช้า ๆ เนิบนาบสม่ำเสมอ

๒. การเล่นคำซ้ำซึ่งคำเดิมเป็นคำเดียวกัน เขียนเหมือนกัน มีความหมายอย่างเดียวกัน แต่มีไ้ค้อยู่ใกล้กัน เช่น

การนี้ก็การตัว

จะบชั่วจะใครตาม

สัจจาพยายาม

ทิพยาจะหยิ่งยล ๓

ฯลฯ

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๑.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๐.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๒.

ร่วมจิตต์ร่วมคิดการกัน
แลชอนซึ่งเงื่อนงำเงา^๑

กับเหล่าน้ำนัล

าลา

ทวนทองเขนทองคทาธร
กระบี่แลกฤษกรคไกร^๒

เสโลห์โคมร

คำประพันธ์ ๓ บทข้างต้นเป็นลักษณะของการ เล่นคำซ้ำ ซึ่งเป็นคำที่มีความหมายเหมือนกัน แต่มีไวยากรณ์ต่างกัน คำประพันธ์บทแรกซ้ำคำว่า "การ" คำประพันธ์ในบทที่สอง ซ้ำคำว่า "รวม" และบทที่สาม ซ้ำคำว่า "ทอง" เป็นการซ้ำคำเพื่อต้องการเน้นความหมายให้ชัดเจน และมีน้ำหนักยิ่งขึ้น

๓. การ เล่นคำซ้ำ ซึ่งคำเดิมเป็นคำเดียวกัน เขียนเหมือนกัน แต่มีความหมายต่างกัน เช่น

จากพรากคือพรากนุชบาราศ	วนะวาสทุเรศทาง
ปานนี้จะอวารขนาง	หฤทัยฉวิลหา
เค้าโมงประจำวนสำหรับ	กำหนดนับทุมโมงยาม
เรามาประพาสนจะระถาม	ก็โมงมาทิวากาล
รั้งน่านกับนางสกุณีกุ	นอนแนบอยู่ในรั้งน่าน
จากนางมาทางทูลสถาน	พร่นองเอยจะน่านชม
ระวังไพรรุ้กรุทธระวัง	คังเรียบหวังระวังสม
อัสสุพฐทิพยณทม	จะเอออส่นอนาดเนา ^๓

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๓.
^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๐.
^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑ - ๒.

คำประพันธ์ตอนนี้เป็นตอนที่พระเจ้าอุเทนชมนกชมไม้ ขณะเดินทางไปคล้องช้าง แล้วคร่ำครวญถึงพระนางสามาวดีด้วยความโศกเศร้าและคิดถึงที่ต้องพรากจากนางมา

การเล่นคำซ้ำในที่นี้ เป็นลักษณะของการ เล่นคำซ้ำที่มีเขียนสะกดเหมือนกัน แต่ความหมายต่างกัน คำประพันธ์บทแรกเล่นคำว่า พราก คือ จากพราก เป็นชื่อนก ซ้ำกับคำ พราก ซึ่งเป็นคำกริยา แปลว่า จากไป กวีต้องการเล่นความหมายว่า พลัดพราก คือ เหมือนพระเจ้าอุเทนที่ต้องพลัดพรากจากนางสามาวดีมา บทที่สองซ้ำคำว่า โมง คือ นกเค้าโมง ซ้ำกับ โมง ซึ่งเป็นลักษณะของเวลาว่า ก็โมงก็ยาม เพื่อเป็นโอกาสให้พระเจ้าอุเทนทบทวนถึงจำนวนเวลาที่ต้องพรากจากนางผู้เป็นที่รักมา ฉันทบทที่สามซ้ำคำว่า นาน คือ นกรังนาน กล่าวอยู่ในรังเป็นเวลานาน ทำให้พระเจ้าอุเทนทรงคำนึงถึงพระองค์เองว่า เป็นเวลาอีกนานเหลือเกินกว่าจะมีโอกาสกลับไปเยี่ยมชมนาง ผิดกับนกคู่นั้นมาก ส่วนในบทประพันธ์บทที่สี่ก็ซ้ำคำว่า ระวัง หมายความว่า นก ระวังไพรก็รู้จักระวังตัวอยู่ในป่า เปรียบเหมือนพระองค์ที่ทรงระวังรักษาน้ำใจนางมิให้นางเสียใจตลอดมา แต่บัดนี้กลับต้องละนางให้บรรทมว่า เหวอยู่เพียงผู้เดียวเท่านั้น

การที่กวีเลือกเอ่ยชื่อนกที่พบเห็นในป่ามาบรรยายเปรียบเทียบกับความรู้สึกที่มี ด้วยการ เล่นคำซ้ำเช่นนี้ ช่วยให้เกิดความไพเราะทางเสียงมาก ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์ความรู้สึกคล้อยตามเนื้อความ ชวนให้ผู้อ่านมองเห็นเป็นภาพพจน์ที่ชัดเจนว่า ตัวละครกำลังรู้สึกโศกเศร้าเสียใจอย่างสุดซึ้งซึ่งเพียงไร โดยนำเอาสิ่งที่พบเห็นมาเปรียบเทียบ เพื่อบอกความรู้สึกของคนให้ผู้อ่านทราบ จึงเป็นการ เล่นคำซ้ำโดยเฉพาะซ้ำเสียง แม้จะมีความหมายต่างกัน แต่ก็ให้ทั้งความไพเราะ ให้อารมณ์ ความรู้สึก ให้ภาพพจน์ที่ชัดเจน ทั้งยังให้ความหมายในเชิงเปรียบเทียบด้วย

การชมนกชมไม้ของพระเจ้าอุเทนในตอนนี้เป็นการเล่นเอาเฉพาะชื่อนก หรือชื่อไม้ที่มีโอกาสจะได้ ระบายอารมณ์เศร้าและความคิดถึงที่มีต่อนาง เรียกการชมธรรมชาติแบบนี้ว่า การชมธรรมชาติทำนองนินาสี ซึ่งนับเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของวรรณคดีไทย

ในค่านการพรรณนาชมธรรมชาติ ดร.วิทย์ ศิวะศรียานนท์ แสดงความเห็นเกี่ยวกับการ
ชมธรรมชาติในวรรณคดีไทยแบบนี้ว่า

...เนื่องจากกำลังมีความรู้สึกอย่างหนึ่งอยู่ เช่น เสร็จๆ โทกในการจาก
ครูกมา ทุกสิ่งทุกอย่างในธรรมชาติที่โคพบเห็นในระหว่างทางนั้น ก็
เตือนใจให้คิดถึงกุนรูกที่ทิ้งไว้เบื้องหลัง คอกไม้หรือสัตว์จะถูกหยิบยูก
มาพรรณนาก็คุดเมื่อมีชื่อ หรือมีลักษณะเตือนใจให้คิดถึงความหลังเท่านั้น
โดยไม้นำพาต่อความงามที่มีประจำอยู่ในตัวของมันเลย^๑

ลักษณะการซ้ำคำทั้งที่เป็นการซ้ำคำที่อยู่ใกล้กันและมีโคอยู่ใกล้กัน หรือซ้ำคำ
ที่ต่างความหมายกันก็คื นับเป็นศิลปะอย่างหนึ่งในค่านการประพันธ์ อันก่อให้เกิด
ประโยชน์ทางค่านการแสดงภาพ อารมณ์และความรู้สึก รวมทั้งความไพเราะและ
การให้ความหมายของคำที่นำมาใช้ประกอบการซ้ำคำให้ เห็นเด่นชัดขึ้นด้วย

ข. การซ้ำเสียง คือ การนำคำที่มีเสียงเหมือนกัน แต่เขียนและสะกดต่างกัน
ความหมายต่างกัน มาซ้ำกัน เพื่อช่วยให้เสียงคำประพันธ์ทั้งไพเราะสละสลวยขึ้น เช่น

ก่าจกวิบัติบาก
ระก่ากรรมกอนกาล

ก่าจกจากก็สงสาร
จ่านองสนองกรรม^๒

คำที่มีเสียงซ้ำกันในที่นี้ โค้แก่คำ "ก่า" ในคำว่า ก่าจก ระก่า และ กรรม
แต่ละคำจะมีความหมายแตกต่างกัน กวนำคำเหล่านี้มาเรียบเรียงไว้ในบทเดียวกัน
เพื่อล่อเสียงกัน โดยมุ่งหมายให้คำประพันธ์นั้นมีเสียงไพเราะ ทั้งคองการให้ผู้อ่าน

^๑ดร.วิทย์ ศิวะศรียานนท์, วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์, (กรุงเทพมหานคร :
แพรวพิทยา, ๒๕๒๘), หน้า ๒๕.

^๒พระยาอิศรานุกาพ (อัน), อุเทนคำฉันท, หน้า ๒๘.

ทราบว่า คำบางคำแม้จะมีเสียงเหมือนกัน แต่ความหมายอาจแตกต่างกัน และเขียนสะกดต่างกันได้

สรุปได้ว่า การเล่นเกมคำซ้ำมีคุณประโยชน์อย่างยิ่งในค่านต่อไปนี้ คือ

๑. ช่วยเน้นภาพให้เห็นเด่นชัดยิ่งขึ้น เพราะคำซ้ำคงกล่าวก่อให้เกิดภาพกิริยาอาการที่เคลื่อนไหวได้อย่างดี

๒. ช่วยเน้นความหมายให้แจ่มชัด เพราะสามารถทำให้ผู้อ่านตีความได้โดยกระจ่าง ทั้งยังก่อให้เกิดอารมณ์ความรู้สึกตามเนื้อความตอนนั้น ๆ ไปด้วย

๓. การเล่นเกมคำซ้ำทำให้เกิดจังหวะ ที่มีท่วงทำนองสูง ๆ ต่ำ ๆ คล้ายเสียงดนตรี เวลาอ่านจะทำให้เสียงคำไพเราะขึ้น

๖.๑.๖.๕ การ เล่น คำ แบบ กลบ ท

การที่บทกวีนิพนธ์ของพระยาอิศรานุกาพ (อัน) ไพเราะฟังคมคายและสร้างความรู้สึกให้แก่ผู้อ่านอย่างคั่นนั้น เนื่องจากมีเทคนิคในการแต่งอีกประการหนึ่ง คือ การเล่นเกมคำแบบกลบท การเล่นเกมคำลักษณะนี้นับเป็นการเล่นเกมคำซ้ำอีกแบบหนึ่งซึ่งมีลักษณะการแต่งที่พิเศษออกไปโดยทั่วไปโดยทั่วไปได้ดัดแปลงให้พิสดารและประณีตกว่าการแต่งธรรมดา มีผู้ให้ความหมายของคำกลบทไว้ดังนี้ คือ

เปลื้อง ๘ นคร อธิบายความหมายของกลบทว่า

...กลบท หมายถึงคำประพันธ์ที่กวีกำหนดแบบขึ้นเป็นพิเศษ และตั้งชื่อแบบต่าง ๆ กัน แล้วแต่ผู้กำหนดแบบจะบัญญัติไว้ คำว่า กลบท ไซ้คู่กับคำว่า กุลอักษร อันเป็นแบบกลอนที่ซ่อนแบบสัมผัสหรือการลำดับคำ ต้องมีวิธีอ่านจึงจะอ่านได้เนื้อความและทำนอง^๑

^๑เปลื้อง ๘ นคร, พจนานุกรมไทย, หน้า ๒๕.

นิรันดร นวมารค กล่าวว่

๑. กลบท คือ คำประพันธ์ โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ร่าย ที่
ผู้แต่งเจตนาพลิกแพลงไปจากธรรมดา เพื่อแสดงความสามารถ
ของคุณ หรือเพื่อทดลองความสามารถของผู้อื่น ฉะนั้น กลบททุกชนิด
จึงแต่งขึ้นเพื่อให้ไพเราะนาอาณ นาฟังควย มิใช่เมื่อเป็นกลบทแล้วจะ
ผิดกฎเกณฑ์หรือหยอนรสไพเราะลงไค

ส่วน โกษย์ สาริกบุตร กล่าวถึงกลบทไว้ในหนังสือชื่อ "การวิเคราะห์กลบทในกวีนิพนธ์
ไทย" ว่า

๑. กลบท หมายถึง เทคนิคอย่างหนึ่งของกวี เทคนิคชนิดนี้ คือ การ
แต่งบทกวีให้เป็นกล คือ มีชั้นเชิง หรือมีการลวดตาเกิดเป็นแบบคำ
ประพันธ์ชนิดที่มีบังคับพิเศษ และตั้งชื่อตามแต่กวีผู้เป็นเจ้าของความ
คิดจะเรียกไว้

พิจารณาความเห็นต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว พอสรุปได้ว่า กลบทคือ การแต่งหรือ
การประคิษฐ์คิดแต่งคำประพันธ์ให้มีลักษณะผิดแผกไปจากเดิมเป็นพิเศษ โดยให้มีความ
วิจิตรพิสดารออกไป แต่คงรักษาลักษณะบังคับทางคำประพันธ์ชนิดนั้น ๆ ไว้ทุกประการ
เพื่อช่วยให้ความไพเราะทางเสียงของคำประพันธ์ อุเทศคำฉันท์เป็นคำฉันท์อีกเรื่อง
หนึ่งที่มีการแต่งอย่างวิจิตรพิสดาร เป็นพิเศษช่วยการ เล่นคำแบบกลบท ทั้งนี้เพื่อแสดง
ความสามารถและศิลปะของการประพันธ์ของกวี แต่มีได้แก่งออกมาในรูปของกลบทโดย
ตรง เพียงแต่มีระบบสัมผัสคล้ายคลึงกัน นับว่าเป็นวิธีการที่สุ่มลึกลง เพราะถ้าแต่ง

นิรันดร นวมารค, "ว่คำประพันธ์ศาสตร์ ฉบับที่ ๑ - ๒" คำบรรยาย
ภาษาไทยชั้นสูงของชุมนุมภาษาไทย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๘),
หน้า ๑๕.

โกษย์ สาริกบุตร, การวิเคราะห์กลบทในกวีนิพนธ์ไทย (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๘), หน้า ๑๘.

ออกมาในรูปของกลบทโดยตรงแล้ว ผู้อ่านจะรู้สึกเหมือนว่ากำลังอ่านคำรากลบทอยู่ ทำให้ไม่เพลิดเพลินเท่าที่ควร

เอกสารและหนังสือที่ผู้วิจัยใช้อ้างอิงประกอบการวิเคราะห์ศิลปการแต่งคำย การเล่นคำแบบกลบทนั้น ได้แก่

๑. หนังสือประชุมจารึกวัดพระเชตุพน ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

๒. ชุมนุมคำรากลอนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ องค์การคำครูสถาปิมพ์จำหน่าย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕

๓. หนังสือกลบทศิริวิบูลย์กิตติ์ ของ หลวงศรีปริษา (เซ่ง)

๔. การวิเคราะห์กลบทในกวีนิพนธ์ไทย ของ โกชัย สาริกบุตร เอกสารการนิเทศการศึกษา ฉบับที่ ๑๖๕ หน่วยงานนิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู

การเล่นคำแบบกลบทในวรรณคดีคำฉันท์เรื่องนี้ปรากฏอยู่หลายตอน คือ

๑. ตอนพระเจ้าอุเทน กริฑาทัพข้างจากป่าอาศรมพระฤๅษีอัลลกับปะมายังเมืองโกสัมพี เพื่อแสดงพระองค์ว่าเป็นรัชทายาทของพระเจ้าปรีดิปะ จึงมีศักดิ์และสิทธิโดยชอบธรรมในราชสมบัติ ความตอนนี้พระยาอิศรานุภาพ (อัน) ได้ใช้มาลินีฉันท์แต่งพรรณนา ความเกรียงไกรกองทัพข้างของพระเจ้าอุเทนเป็นกลบทว่า

นิกรคชชาธาร อัครวงค์วาร

อเนกา

นิกรคชอำนาจนา เกนทรจตุตา

ทศาสาร

นิกรคชบริวาร มากประมาณการ

กำหนดหมาย

ฯลฯ

*พระยาอิศรานุภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๒๑.

สำคัญกรสุภลักษณ์	พาจตาลิพรรค
พหูหาญ	
สำคัญกร เริงราวญ	อาจมฤษฎชาญ
ชนะงา	
สำคัญกร ชื่นตา	เห็นแต่ฉายา
ก็แหงหัน	
สำคัญกร ชาญฉกรรจ	เมื่อบทมน์ม้นท์
ทลวงลาม?	

ฉันทมาลินีที่ยกมา เป็นลักษณะของกลบทชนิดเล่นคำซ้ำอย่างกระทู้ โดยการซ้ำ
 ต้นบท ชื่อว่า "ทศประวัติ" เป็นกลบทประเภทเพิ่มบังคับการซ้ำวลีอย่างกระทู้ แคมีใช้
 กระทู้โดยตรง กลบทชนิดนี้นิยมใช้เป็นบทพรรณนาเกี่ยวกับความรัก หรือการจัดกระบวน
 ทัพ นับเป็นกลวิธีที่พระยาอิศรานุกาภ (อัน) ได้แทรกเทคนิคการแต่ง ซึ่งเป็นแนวเฉพาะ
 คนไว้อย่างเหมาะสม

การเล่นคำแบบกระทู้ซ้ำคำหรือซ้ำวลีนี้ กวีมุ่งจะเล่นคำ เพื่อต้องการให้เกิด
 จังหวะในการอ่าน และต้องการย้ำเนื้อความใหม่ที่น่าหนักหนาฟังขึ้น

๒. ตอนเดียวกับตัวอย่างที่ ๑. แต่เป็นการเล่นคำคล้ายกลบท นิมาเทียมรด^๑
 คือ การซ้ำคำซ้ำมวรรค ๒ คำ เช่น

สวายนทวากาคโกโดย	โกโดยเลมโคล
เชิงข้อคาวคือคางเบือน	
คางเบือนบอกแกมซ้ำเขื่อน	แกมซ้ำชายเคื่อน
ไปหาไปสู่มุหมอบ ^๒	

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑ - ๖๒.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗.

คำที่เป็น "กลบทห้าเหลี่ยม" ในที่นี้คือ โกลโย-โกลโย และ คางเบือน - คางเบือน

การเล่นคำกลบทแบบ "นาคบริพันธ์" คือ การเล่นคำซ้ำข้ามวรรค แต่ไม่ใช่คำเดียวกัน จะมีเสียงเพี้ยนกัน เป็นการสัมผัสระหว่างวรรคหรือระหว่างบทก็ได้ เช่น

ทุก <u>ภาคย์</u> เสรี <u>จเสด็จ</u> ผา <u>คฉาย</u>	<u>ผาคเพียง</u> นารายณ์
นเรศ <u>สรง</u> สาย <u>สินธุ์</u>	
<u>สายสินธุ์</u> นฤ <u>มล</u> ชล <u>ธิน</u>	<u>ชลเทียบ</u> สรว <u>อินทร์</u>
สอ <u>กสอ</u> อัน <u>โอฬาร</u>	
<u>โอฬาร</u> โก <u>สุ</u> ม <u>โสภา</u>	<u>โสภาคย์</u> บุ <u>ษบา</u>
บุษ <u>เบญจ</u> บาน <u>คুম</u> ส <u>ลอน</u> ^๑	

คำที่มีเสียงเพี้ยนกัน คือ บทแรกได้แก่ คำ ผาคฉาย - ผาคเพียง บทที่ ๒ คำ ชลธิน - ชลเทียบ และบทที่ ๓ คำ โสภา - โสภาคย์

การเล่นคำซ้ำคำเดียวกันและเพี้ยนกัน ซึ่งเป็นทั้งลักษณะของกลบทแบบ "ว้าวผันหลัก"^๒ และ "นาคบริพันธ์" รวมอยู่ในบทเดียวกัน ได้แก่ คอนพระเจ้าอุเทน ชมปลา คือ

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^๒ลักษณะกลบท "ว้าวผันหลัก" คล้าย "มาเทียมรถ" มาก ต่างกันที่ว้าวผันหลักมีคำซ้ำข้ามวรรคเพียง ๑ คำ แต่ "มาเทียมรถ" มีคำซ้ำข้ามวรรค ๒ คำ.

ทรหวล <u>เซงคัพทประอิง</u>	<u>ประอรคาลัยคลึง</u>
สังคิตชรวง <u>เสียงมสวน</u>	
มสวนเสียง <u>เสนาะในสรระสนาน</u>	<u>สรระสนุกในธาร</u>
ในดินสที่น <u>มัตสยา</u>	
<u>มัตสยา</u> <u>เหลือไทรโคลคลา</u>	<u>โคลคล่า</u> <u>เหยื่อหา</u>
ยังฝัง <u>คละคาลัยสวายไหว</u>	

๓. ตอนพระเจ้าอุเทนสร่งน้ำในสระเสร็จแล้ว ครวญถึงพระมารดาที่จำต้อง
จากมาวา

สมเค็จรวา <u>อุเทน</u>	สติดิ <u>ในบริเวณ</u>
<u>ภิมภิมขมณฑล</u>	
หวลหา <u>อาดัยพระชน</u>	<u>นัมมุด</u>
<u>กำเสาะกำศรวญครวญคราง</u>	
สง <u>สารปาน</u> <u>น้มนาง</u>	<u>พระองค์เว้าวง</u>
<u>ครระโหมครระหมา</u> <u>นหมาง</u>	
<u>ไคร</u> <u>เลยจักภักกิลออง</u>	<u>กิงชา</u> <u>เคยฉลอง</u>
พระ <u>บาทยุคลนนทลี</u>	
พระ <u>แม่จัก</u> <u>ไชฎาคี</u>	<u>จักลับนบปี</u>
<u>จะหาง</u> <u>จะทอน</u> <u>เห็นกัน</u> ^๒	

^๑พระยาอิศรานุภาพ (อน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๖๖ - ๗.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘.

ภาพยนต์มั่ง ๑๖ ที่ยกมาเป็นตัวอย่างในที่นี้ เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่ามีการซ้ำคำหรือซ้ำวลีวรรคละ ๑ คู่ คำหรือวลีที่ซ้ำกันเป็นชุด ๆ นั้น ได้แก่ คำว่า ภีมา-ภีมุข คำเสาะ - คำศรวญ ตระโหมค - ตระพมา จักไซ้ - จักลับ และ จะหาง - จะทอน ซึ่งคำหรือวลีที่ซ้ำกันนั้น บางคำก็อยู่ในวรรคเดียวกัน เช่น ภีมา - ภีมุข คำเสาะ - คำศรวญ ฯลฯ แต่บางคำก็แยกอยู่คนละวรรค เช่น คำ จักไซ้ - จักลับ เป็นต้น ลักษณะการซ้ำคำหรือวลีเช่นนี้พิจารณาแล้วเทียบได้กับกลบทแบบบังคับให้ซ้ำวลีหรือคำเดิม ชื่อว่า "กนิร เก็บบัว"

ในตัวอย่างที่ยกมา ยังมีการเล่นสัมผัสสระภายในวรรคเดียวกัน โดยใช้สระเดียวกัน ๒ คู่ ซึ่งปรากฏในวรรคแรกของภาพยนต์มั่ง ๑๖ แต่ละบทได้แก่ คำ หา - อา สาร์ - ปาน จัก - ัก เมื่อพิจารณาการเล่นเสียงสัมผัสสระภายในวรรคเดียวกันแล้ว จะเห็นว่ามึลักษณะคล้ายกลบท "มธุรสวาทีและสิงโตเล่นหาง" การเล่นสัมผัสแบบนี้ช่วยเพิ่มอรรถการทางเสียงให้แก่คำประพันธ์อย่างยิ่ง เพราะทำให้ได้จังหวะไพเราะมาก การเล่นสัมผัสสระเป็นคู่ ๆ ภายในวรรคเดียวกันแบบมธุรสวาทีนี้ มีปรากฏพบอีกหลายตอน วรรณคดีเรื่องนี้ เช่น ตอนนางสนมรำพันเมื่อพระนางสามาวดีสลบ เพราะเสียใจที่พระเจ้าอุเทนถูกจับ หรือตอนพราหมณ์ปุโรหิตเข้าเฝ้าพระนางสามาวดีเพื่อถวายคำปลอบโยนและคำพยากรณ์เกี่ยวกับดวงชะตาพระเจ้าอุเทน เป็นต้น

การเล่นสัมผัสสระเป็นคู่ ๆ ภายในวรรคเดียวกัน ซึ่งเป็นลักษณะกลบทแบบมธุรสวาทีและสิงโตเล่นหางนี้ จะพบมากในวรรณคดีของสุนทรภู่ จนมีสมญาว่า "เจ้าแห่งสัมผัสใน" เนื่องจากได้เป็นผู้คิดแบบสัมผัสสระในวรรคเป็นคู่ ๆ เป็นคนแรก และสุนทรภู่จะรักษาระเบียบของสัมผัสสระเป็นคู่ ๆ เช่นนี้ไว้อย่างสม่ำเสมอในวรรณคดีของตนเกือบทุกเรื่อง นั่นคือสุนทรภู่ใช้การเพิ่มบังคับสระแบบ "มธุรสวาที" นั้นเอง ดังตัวอย่างในนิทานคำกลอนและกวีนิพนธ์เรื่องอื่น ๆ เป็นต้นว่า โคลงนิราศสุพรรณ เพลงยาวถวายโอวาท พระอภัยมณี เช่น

อติเตตตานานินทานหลัง
ชื่อจัมบากหลากหลายเลิศประเสริฐดี
คำรณพลเลิศประเสริฐโลกย์
อานุภาพปราบเป็รื่องกระเดื่องปรา

มีนครรั้งหนึ่งกว้างสำอางศรี
เจ้าธานียศกิติมีทศรา
เป็นจอมโจกจุลจักรอรรคมหา
กฎเคษาเป็นเกษนิเวศน์เวียง*

ฯลฯ

สาวเอยเคยอ่อนนุ่ม
อมสนิทธิกลั่นหอม
ไกลห่างว่างอกครอม
เลยอันชั้นครองไว้

อุมสนอม
กล่อมให้
อมตรีกรรมาเอย
ใครหว่าหน้าสรวล^๒

๔. การเล่นคำซ้ำแบบกลบทอีกวิธีหนึ่งที่ปรากฏในอุเทนคำฉันท์ คือ การซ้ำคำ
๑ คู่ให้ติดกัน หรือแยกจากกันก็ได้ แต่ต้องอยู่ในวรรคเดียวกัน การเล่นคำซ้ำแบบนี้เรียกว่า
"กลบทกรรย" ได้แก่ ตอนพระเจ้าอุเทนไศพระนางสามาวดีเป็นชายา มีบทพรรณนาว่า

เชยชมชมรส
ยิ้มแย้มแย้มยวด
ย้วยยงยรร

มีวังบงกช
สอบสวนสวนสนาม

เกษแก้วแก้วกาม
โลมลวนลวนลาม

* โกลสัย สาริกบุตร, การวิเคราะห์กลบทในกวีนิพนธ์ไทย, หน้า ๒๖.

^๒ โกลงนिराक्षप्रण. วรรณกรรมสุนทรภู่ (พระนคร : แสงทองการพิมพ์, ๒๕๑๖), หน้า ๙๔.

เคลือบคิ่งคิ่งเกล้า	ย้ายยามยามเข้า	เพิ่มสรรสบัน
หรรษาษาสมร	สอกรกรกรกร	กุจวัลเวจวัล
ไม้ลำลำยอง		
โกลมณฑทา	แบ่งสร้อยสร้อยณกา	ฝนฝอยฝอยทอง
กุมรารารอน	เอาชราบชราบลອງ	ละเลิงเลิงลอง

เสาวคนธ์คนธา*

๑๓๖

กาพย์สุรางคนางค์ในต้นมีลักษณะเด่น คือ พระยาอิศรานุภาพ (อัน) พยายามใช้คำซ้ำ ๆ ให้อยู่ติดกันในวรรค และเป็นเช่นนี้ตลอดจนกระทั่งจบตอน เมื่อพิจารณาดูแล้วเป็นกลบทแบบเพิ่มบังคับให้ซ้ำคำเดิม เรียกว่า "กลบทกร้อย" นับว่าควมีความสามารถและความรอบรู้ในการเล่นคำอันเป็นศิลปะการแต่งที่เด่นที่สุดของท่าน เพราะการเล่นคำซ้ำชนิดนี้ ทำให้เกิดอรรถกถาทางคำและเสียงและความหมาย ช่วยเน้นภาพให้แจ่มชัดยิ่งขึ้น จึงเป็นบทประพันธ์ที่ไพเราะทั้งเสียงและความหมาย

๕. กลบทอีกชนิดหนึ่งที่พระยาอิศรานุภาพ (อัน) นำมาแต่งแทรกไว้ในฉันทเรื่องนี้ คือ "กลบทพวงทองกุดัน" ได้แก่ ตอนที่พระนางสามาวดีทรงรำครวญถึงพระเจ้าอุเทนเมื่อทราบว่า ลูกสาวเมืองอุษเชนีจับเป็นเชลย

<u>เสียว</u> <u>เสียว</u> <u>ทุ</u> <u>เสียว</u> <u>เสียว</u> <u>กล</u>	<u>เสียว</u> <u>เชิง</u> <u>ทุ</u> <u>ร</u> <u>ช</u> <u>น</u>
ประทุษรูลอนนอนเห็น	
ไปเคยเลยตกยากเย็น	<u>จัก</u> <u>ค</u> <u>า</u> <u>ย</u> <u>จ</u> <u>ัก</u> <u>เ</u> <u>น</u>
พระคุณบ่ได้ไปสนอง ^๒	

*พระยาอิศรานุภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท, หน้า ๕๓ - ๕๔.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๗.

ภาพย่นมั่ง ๑๖ ที่ยกมาจะเห็นว่ากวีใช้คำว่า "เสีย" ซ้ำกันตลอดคในบทแรก และบทที่สอง กวีใช้การซ้ำคำว่า จัก ลักษณะการใช้ซ้ำคำอย่างนี้เรียกว่าเป็นกลบทแบบเพิ่มบังคับให้ซ้ำคำเดิมชื่อ "กลบทพวงดวงกุ่ม" ช่วยเน้นความหมายของความแตกต่างตอนให้เด่นขึ้นอีก คือ เสียรู้ เพราะวางใจไม่ใคร่ครวญให้รอบคอบ เสียฤทธิ์ เพราะฝีมือไม่ทันเทียม เสียกล เพราะวิธีการไม่รัดกุม และ เสียเชิง เพราะเล่ห์เหลี่ยมไม่เท่าทันกับพวกพาล การทุกอย่างจึงผิดพลาดหมดทั้งสิ้น จึงต้องได้รับความลำบากยิ่ง เช่นนี้จะตายหรือรอดก็เท่ากัน เป็นการเน้นความหมายให้เห็นถึงความรู้สึกของตัวละครว่า มีความโศกเศร้าเสียใจและแค้นใจที่ต้องเสียรู้ศัตรูมากเพียงใด

๒. อีกตอนหนึ่งที่พระยาอิศรานภาพ (อัน) แสดงศิลปะการใช้คำด้วยการเล่นซ้ำคำ คือ การใช้คำ ลี้ม คำเดียวอยู่คนวรรคเป็นกระตุ้มขึ้นตลอดการแต่ง การแต่งคำซ้ำในกลบทนี้มีชื่อว่า "บุษบงแยมฉกา" โดยได้แนวคิดมาจากการแต่งโคลงกระทู้ไต่แก่ ตอนที่พระเจ้าอุเทนถูกจับเป็นเชลย แล้วไต่นางवासูลหัตตดาเป็นพระมเหสีอีกองค์หนึ่ง และหลงใหลนางจนลืมทุกสิ่งทุกอย่างแม้แต่พระนางสามาวดี ทั้งคำประพันธ์ว่า

ลี้มแสนสมบัติพิศุ่สุ่สถาน

ลี้มยอดเขาวามาลัย

สุรางคนางกำนัล

ลี้มหึ่งเวียงไชยไศศวรรย์

ลี้มทุกขทนัทธัท

ในครุอันตรึงครอมใจ

หมายความว่า ด้วยอำนาจแห่งความรักและความหลงใหล ทำให้พระเจ้าอุเทนลืมราชสมบัติพิศุ่สุ่สถาน ลืมพระนางสามาวดีผู้เป็นยอดหญิง ลืมนางกำนัล ลืมบ้านเมือง และลืมแม้แต่ความทุกข์ทรมานในการถูกจองจำ การใช้คำว่า ลี้ม นี้ กวี

ต้องการ เน้นความอันเนื่องมาแต่อำนาจของความรักความหลงเป็นสาเหตุ ทั้งเน้นให้เห็นความสำคัญของสิ่งที่ถูกลืมนั้น

อีกตอนหนึ่งที่กวีใช้คำ ลืมนั้น เป็นกระตุ่นเพื่อเน้นความหมายเช่นเดียวกัน คือ ตอนพรรณนาถึงความหลงใหลของพระนางवासुหัตถ์ที่คิดถึงพระเจ้าอุเทนว่า

รวมทิพย์สุรารสสังวาส	ยุพราชไหลหลง
เวทมนต์บักจวดจะทรง	สำเร้งรมยสมสมร
<u>ลืมนั้น</u> เผ่าชนินทร์ชนกนาถ	อัคราชมารคร
<u>ลืมนั้น</u> เล่นกับเหล่าคณินทร	คณนาฏบริจา
แต่เขาก็เห่าสุริยเย็น	บมิเว้นทิวามา
เรียนมนต์กลจิตต์ยสา	หจะเกลื่อนควยเงื่อนงาม*

จากตัวอย่างทั้งหมดที่ยกมา ล้วนแล้วแต่เป็นศิลปะการร้อยกรองเรื่องอุเทน คำฉันท์ของพระยาอิศรานุภาพ (อัน) ทั้งสิ้น มีข้อน่าสังเกต คือ แม้ว่าการแต่งฉันท์และกาพย์จะมีข้อบังคับเกี่ยวกับคำกรุลหุอยู่แล้ว แต่ผู้แต่งยังสามารถสอดแทรกเทคนิคการแต่งกลบทลงไปได้อีก จึงนับว่าเป็นความสามารถพิเศษทั้งความรู้และความคิดที่นำชมยิ่งของกวี เป็นสิ่งยืนยันให้ตระหนักถึงความเชี่ยวชาญในก้านศิลปะการใช้คำที่ทำให้เกิดอรรถกถาทั้งเสียงและความหมายได้อย่างคึกคักของพระยาอิศรานุภาพ (อัน) ผู้เป็นกวีเอกของไทยที่มีชื่ออยู่หนึ่ง

การเล่นคำเป็นท่านองกลบทนี้ จึงเป็นอรรถกถาที่สำคัญอย่างหนึ่งในวรรณคดีเรื่องอุเทนคำฉันท์ เป็นเสน่ห์อันหนึ่งที่ดึงดูดให้ผู้อ่านชื่นชมและหลงใหลความไพเราะแห่งเสียงและจังหวะที่กวีสร้างขึ้น เพราะคำต่าง ๆ เหล่านี้มักจะเป็นเสียงเดียวกัน

* เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๒.

หรือคล้ายคลึงกัน จังหวะยาวสั้นพอ ๆ กัน จึงให้ทั้งความไพเราะและความสมดุล
ไปพร้อม ๆ กันที่เดียว

สรุปได้ว่า การเล่นคำซ้ำแบบกลบทตั้งกล่าว ให้คุณประโยชน์ต่อการประพันธ์
อย่างอเนกนานัปการ คือ ช่วยเน้นความหมายคำให้แจ่มชัด ทำให้มีเสียงไพเราะอัน
เกิดจากการกระทบกระทั่งของเสียงคำ ทำให้เกิดจังหวะที่มีท่วงทำนองสูง ๆ ต่ำ ๆ
คล้ายทำนองดนตรี ซึ่งนับเป็นอสังการทางเสียงอีกด้วย

๖.๑.๒.๖ การเล่นคำซ้อน

คำซ้อน คือ การนำคำเต็มสองคำซึ่งต่างเสียงกัน แต่มี
ความหมายเหมือนหรือคล้ายคลึงกันมาควบให้ซ้อนกัน เมื่อนำมารวมกันแล้วมีความหมาย
เท่าเดิม หรือความหมายอาจแตกต่างกันไปบ้าง การเล่นคำซ้อนในอุเทนคำฉันท์
เท่าที่สังเกตพอจะแบ่งได้เป็น ๒ ลักษณะ คือ การซ้อนคำ ๆ เดียวกับการซ้อนคำเป็น
สองคู่

การซ้อนคำ ๆ เดียว หมายถึงการนำคำเต็มคำเดียวมา
ซ้อนกัน โดยการที่กวีใช้เขียนติดกัน แต่บางครั้งก็แยกคำออกจากกันเพื่อเล่นคำล้อกัน
ตำแหน่งของคำซ้อนชนิดนี้อาจจะอยู่ในวรรคเดียวกัน หรือต่างวรรคกันก็ได้ และ
อาจจะเกิดที่ส่วนหน้า ส่วนท้ายหรือส่วนกลางวรรคก็ได้ ตัวอย่างของคำซ้อนคำเดียว
ได้แก่

นายกกลางถือหางยุงรำ อารุจรานำ
แลเงอฉ่างางอน^๒

^๑พระยาอนุমানราชชน, นิรุกติศาสตร์ เล่ม ๒, หน้า ๒๑๗.

^๒พระยาอิศรานุภาพ (อิน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๒๑๑.

โรงนาพาไล

ชุกโค่นต้นไม้

หมากพร้าว่นาวตาล^๑

ฯลฯ

ชาวบ้านร้านใกล้
วังหน้าพิลวัน^๒

ร้องไห้ประปราย

ลมลูกคลูกกลาน

คำว่า "หมากพร้าว่นาวตาล" ในคำประพันธ์กาพย์สุรางคนางค์บทแรก และ คำ "ลมลูกคลูกกลาน" ในบทที่สอง เป็นลักษณะของคำซ้อนกันเป็นสองคู่ ล้วนแต่มีความหมายใกล้เคียงกัน กวีนำมาซ้อนกันเพื่อถ่วงเสียงคำให้เท่ากัน และเพื่อความไพเราะ สละสลวยของเสียงคำ เพราะตอนกลางคำมีเสียงสัมผัสกัน เช่น พรวัว - น้าว ลุก - ลูก เป็นต้น

สรุปได้ว่า การเล่นคำซ้อนในอุเทนคำฉันท์มีลักษณะเด่นอยู่ ๒ ลักษณะดังกล่าว คือ การเล่นคำซ้อนประเภทคำ ๆ เดียว อยู่ภายในวรรคเดียวกัน กับการเล่นคำซ้อนสองคู่ในวรรคเดียวกัน การเล่นคำซ้อนทั้งสองชนิดมีคุณสมบัติดังนี้ คือ

๑. ทำให้บทประพันธ์เกิดความไพเราะสละสลวยยิ่งขึ้น เพราะคำซ้อนเหล่านี้ มีเสียงอักษรเดียวกัน หรือสระเดียวกันบ้าง โดยเฉพาะตอนกลางคำจะมีเสียงสัมผัสกัน เท่ากับเป็นการช่วยสัมผัสในบทประพันธ์ให้มากขึ้น อันจัดเป็นองค์การอย่างหนึ่งในคำประพันธ์

๒. การเล่นคำซ้อน เป็นการเสริมให้กวีสามารถเล่นคำได้กว้างขวางขึ้น

๓. การเล่นคำซ้อน เท่ากับเป็นการเน้นคำให้มีน้ำหนักขึ้น ทำให้ผู้อ่านเข้าใจ ความหมายของคำได้ถูกต้องขึ้น เพราะคำซ้อนแต่ละคำจะช่วยเสริมความหมายที่แท้จริง ให้แก่กัน

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐.

๒.๑.๒.๗ การ เล่นคำที่มีความหมายต่างระดับกัน

เข้าที่หมบรมพา
เลื่อยลำพานาจรมาไกล

สุกไสยนาใน
ก็ภิรมยไสยา

"เลื่อย" ในที่นี้คือ "เมื่อย" แต่เพราะผู้แต่งต้องการให้มีเสียงสัมผัสกับ "ลำ" จึงเปลี่ยนตัว ม เป็น ล คำเมื่อยจึงเป็น เลื่อย "เมื่อย" เป็นอาการเพลียของกล้ามเนื้อเนื่องจากการออกกำลังกายมากเกินไป ส่วน "ลำ" มีความหมายในระดับลึกกว่า เมื่อย คือ หมายความว่า เมื่อยจนหมดแรง หรือ หมดกำลัง

ขุนรดต่างเทียบอักษร
แลเลื่อนสนามหลามหลาย^๒

ธงทองปักงอน

"เลื่อน" ในที่นี้ คือ "เกลื่อน" นั่นเอง แต่เพราะกลัวต้องการให้มีเสียงสัมผัสกับคำ "แล" หลาม และ หลาย จึงเปลี่ยน เกลื่อน เป็น เลื่อน "เกลื่อน" เป็นคำวิเศษณ์ แปลว่า มาก หลาย หรือ ค้ำคะคั้น หลามและหลายมีความหมายทำนองเดียวกัน คือ มาก แต่พิจารณาระดับความหมายของคำทั้งสองแล้วจะมีความหมายต่างระดับกัน หลาม เป็นคำกริยา หมายถึง ท่วม นอง หรือ ล้น (คือ มากจนล้น) ส่วน หลาย แปลว่า มาก หรือ มากโข

ดังนั้น คำ เกลื่อน หลาม และ หลาย จึงเป็นการ เล่นคำที่มีความหมายเหมือนกัน แต่ระดับความหมายของแต่ละคำจะต่างกัน คือ เกลื่อน มีความหมายว่า มาก หลาย มีความหมายสูงส่งกว่าเกลื่อน คือ หมายความว่า มากโข แต่ หลาม มีความหมายสูงส่งกว่า ๒ คำ แรก คือ หมายถึงว่า มากจนล้น นั่นเอง

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๘.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๘.

อาศูรพุดทุกข้มมีเปลื้อง
ก็เหงาก็เงียบเยียบเย็น^๑

โศกานนต์เนื่อง

คำ "เยียบ" และ "เย็น" มีความหมายคล้ายคลึงกัน คือ หมายความว่า
หนาว แต่เมื่อพิจารณาความหมายอย่างพิถีพิถันเพราะเห็นว่ามีความหมายต่างระดับกว่า
กัน คือ "เยียบ" หมายความว่าอากาศที่หนาวเย็นเข้าหัวใจ แต่ "เย็น" หมายความว่า
หนาวธรรมดา คำ เยียบ จึงมีระดับความหมายที่สูงกว่าคำ "เย็น" คำ "เยียบเย็น"
จึงหมายความว่า หนาวเย็นจนจับหัวใจนั่นเอง เป็นคำที่นิยมใช้ควบคู่และปรากฏคู่กันเสมอ

การเล่นคำที่มีความหมายต่างระดับกันนี้ นับว่าให้ประโยชน์ทางด้าน
ลำดับความหมายของคำในลักษณะค่อยเป็นค่อยไป ผู้อ่านจะเริ่มเข้าใจความหมาย
ธรรมดา ก่อน แล้วค่อยมีความเข้าใจในระดับลึกเข้าไปทุกที ๆ ตามระดับความหมาย
ของคำที่นำมาใช้ กลวิธีนี้นับเป็นศิลปะอย่างหนึ่งในการสร้าง
ความหมายของคำให้เกิดความหนักแน่น ซึ่งมีผลทำให้เกิดภาพที่ชัดเจน ทั้งยังเป็น
การแสดงความสามารถในการเล่นเสียงและเล่นคำได้อย่างน่าชมเชยยิ่ง

๒.๑.๒.๘ การใช้คำสลับที่

เกี่ยวกับการใช้คำสลับที่นี้ ผู้วิจัยได้สังเกตเห็นในอุเทนคำฉันท
ว่า ผู้แต่งใช้คำสลับที่มากพอสมควร โดยคำทั้งสองปรากฏคู่กันเสมอ ส่วนคำ
แห่งของคำนั้นส่วนมากจะปรากฏในตำแหน่งที่ ๓ และ ๔ ของวรรคทั้งในกาพย์และฉันท มี
บางคำที่มีได้เป็นไปคำที่กล่าว ซึ่งก็มีส่วนน้อย ตัวอย่างการใช้คำสลับที่ คือ

กลายกล่ารราว เรื่อง แค้นเคือง จากนางพลางเนื่อง

อัสสุสอันอาไลย^๒

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗.

ผู้แต่งใช้คำว่า "ราวเรื่อง" ซึ่งตามรูปศัพท์เดิม คำนี้ใช้ว่า "เรื่องราว"
 ในพจนานุกรมชี้แจงว่า เป็นคำนาม หมายถึง เรื่องหรือข้อความ หรือ ความ การที่กวี
 ใช้คำว่า ราว ก่อน คำ เรื่อง เพราะต้องการให้รับสัมผัสกับคำว่า ลาว ซึ่งเป็นกลวิธีใน
 การเล่นเสียงคำให้ไพเราะยิ่งขึ้น

ครันไกลถึงตัว ทำกัลล^๑ลาญลน สไปไล่กล หลุ่ยหลุกจ่าราย^๒

"ลาญลน" (ลานลน) เป็นการสลับที่คำของคำว่า "ลนลาน" มีความหมาย
 คงเดิม คือ เป็นคำกริยา หมายถึง วิ่งวุ่นวาย ตะลี้ตะลาน หรือ ตกใจจนทำอะไรไม่ถูก
 คือ สติไม่อยู่กับตัว เพราะกลัว การใช้คำลาน ก่อนคำลน ทำให้เห็นภาพความกลัวจน
 อยู่นิ่งไม่ได้ จึงเป็นกลวิธีที่กวีต้องเน้นภาพและเล่นเสียงสัมผัสให้ไพเราะขึ้น

โป่งปากคณาคณปีศาจ ก็ฉกาจฉกรรจ์คนอง
หลอนหลอกล่าพิงพละล่าพอง พฟ้าผิวพืมเสียง^๓

ฯลฯ

ให้แต่งแบ่งกองรายเรียง ชุ่มชองมองเมียง
 ทุกทางอันข้างไปมา^๓

"หลอนหลอก" เป็นคำที่ใช้สลับที่ของคำหลอกหลอน ซึ่งเป็นคำกริยา แปลว่า
 ทำให้ตกใจ

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗.

"รายเรียง" เป็นคำสลับที่ของคำว่า เรียงราย หมายถึง การเรียงกัน
ไปไม่ขาดระยะ

สรุปประโยชน์ของการใช้คำสลับที่ คือ

๑. ช่วยให้คำประพันธ์มีเสียงไพเราะขึ้น เนื่องจากการเล่นเสียงสัมผัส ทำให้
เกิดอรรถกถาทางเสียงเสนาะของคำ
๒. ช่วยให้คำประพันธ์มีลักษณะถูกต้องตามแบบแผนแห่งฉันทลักษณ์ของคำประพันธ์
แต่ละชนิด

๒.๑.๒.๕ การใช้คำหลากหลาย

คำหลากหลาย คือ คำหลาย ๆ คำที่มีความหมายอย่างเดียวกันหรือ
ใกล้เคียงกัน ตรงกับคำ "Synonym" ในภาษาอังกฤษ

ในการประพันธ์ถ้าผู้ต้องการกล่าวถึง สิ่งที่มีความหมายอย่างเดียวกันก็จะมี
ใช้คำ ๆ เดียวกันอยู่ตลอดเวลา แต่จะเลี่ยงไปเลือกใช้คำอื่นซึ่งมีความหมายอย่างเดีย
วกันแทน เหตุที่ผู้เลือกใช้คำหลากหลายก็เพื่อต้องการจะใช้คำให้มากขึ้น โดยเลี่ยงการใช้คำ ๆ
เดียวกัน ในความหมายเดียวกัน ในที่ติด ๆ กัน ซึ่งจะทำให้เกิดความเบื่อหน่าย การ
ใช้คำหลากหลายนอกจากจะไม่ทำให้เบื่อแล้ว ยังง่ายต่อการส่งสัมผัส ทั้งยังเสริมความไพเราะ
ในคำประพันธ์ อันแสดงให้เห็นถึงความสามารถของกวีในเรื่องการสรรคำมาใช้ฉีกกล้วย

ชลดา ศิริวิทย์เจริญ ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับการใช้คำหลากหลายว่า

...การใช้คำหลากหลาย เป็นการแสดงความสามารถของกวีอย่างหนึ่งว่า
เป็นผู้รอบรู้ในเรื่องคำและความหมายของคำอย่างกว้างขวาง รู้จักใช้
คำต่าง ๆ ที่มี ความหมายเดียวกัน เพื่อป้องกันไม่ให้อ่านเกิดความ
เบื่อหน่าย

ชลดา ศิริวิทย์เจริญ, "การศึกษาลิลิตตะเลงพ่ายในแนวสุนทรียศาสตร์"
(วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต แผนกภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๕) (อัครสำเนา),
หน้า ๑๖๔.

ยุพร แสงทักษิณ กล่าวถึงประโยชน์ของคำหลากไว้ในเรื่อง "อสังการในพระนิพนธ์ของพระราชวรรังค์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์" ว่า "...วิธีหลากคำ คือ หากคำที่มีความหมายเช่นนั้นมาใช้หลาย ๆ คำ ซึ่งนอกจากจะทำให้ไม่เบื่อแล้ว ยังช่วยเพิ่มพูนความรู้เรื่องคำให้แก่ผู้อ่านอีกด้วย"^๑

อุเทนคำฉันท์มีการใช้คำหลากอยู่หลายคำ ตัวอย่างของคำหลาก คือ

สาร เกิดกมัน เชื่อง ชีวครีมครัน หวง กรณี^๒

๑๑๑

คชสรรพรวรโจอมบริวาร บริเวถวนานต์
ก็เต็มควายนาคนานันต์^๓

๑๑๑

ลางเฝ้าคชอำนวยวงศ์ คชาธารมาคงค์^๔

๑๑๑

ทรงขับกัณฐ์^๕ สพักกุญชร^๕

๑ยุพร แสงทักษิณ, "อสังการในพระนิพนธ์ของ พระราชวรรังค์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์", ชีวิตและงานของ น.ม.ส. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิชเชษฐ์, ๒๕๑๕), หน้า ๑๕๓.

๒พระยาอิศรานุภาพ (อน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๒๕.

๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

๔เรื่องเดียวกัน

๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๒.

จะเห็นได้ว่า ผู้แต่งสามารถหาคำที่มีความหมายว่า "ข้าง" มาใช้ได้หลายคำ ทำให้คำประพันธ์แต่ละบทที่ยกมามีความไพเราะน่าอ่านน่าฟังมากขึ้น เพราะนอกจากผู้อ่านจะไม่เบื่อและนึกสนุกไปกับคำหลากหลายที่กวินำมาใช้แล้ว ยังทำให้ได้รับความรู้เกี่ยวกับคำศัพท์ว่า "ข้าง" อีกด้วย

คำว่า "มา" กวีก็ใช้คำหลากหลายเพื่อเปลี่ยนรูปและรส ไพเราะของคำดังนี้

คือ

พลไทยหาญศึกคึกคัน

แลนลำลมพลัน^๑

๑ล๑

สั่งลแล้วเลิงหลัง

พระที่นิ่งมะโนไมย^๒

๑ล๑

นายมาญอคัวาภรณ

มาแมนอศกร

สินรพอาชาไนย^๓

คำบางคำหลากหลายเพื่อประโยชน์ทางการ เล่นสัมผัสซึ่งมีทั้ง เสียงสัมผัสอักษรและสระภายในวรรคเดียวกันหรือต่างวรรคก็มี จึงเสริมให้คำประพันธ์มีความไพเราะเสนาะหูยิ่งขึ้น เช่น

สามนตสกลหิศประเทศ

ระยอกะชตังวาย^๔

๑ล๑

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๑.

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

ถึงถวายจันทน์นิมนต์

เพลาจวนจน

พระคุณจงทำภัตตกิจ*

ทั้ง "ตั้งถวาย" และ "ถวาย" ต่างก็มีความหมายอย่างเดียวกัน คือ แปลว่า ให้ หรือ มอบให้

๖.๑.๓ การใช้ค่างาย ๆ สิ้นและกะทักัด

การใช้ค่างาย ๆ สิ้น ๆ และกะทักัด มีประโยชน์คือช่วยสื่อความหมายได้รวดเร็วและช่วยประหยัดค่าได้ดี แต่ก็มีความหมายกว้างขวางและลึกซึ้ง วรรณคดี คำฉันท์เรื่องนี้มีการใช้คำกะทักัด กล่าวอย่างสั้น ๆ ได้ใจความดี ปรากฏอยู่ทั่วไป เกือบตลอดเรื่อง อาทิ บทพรรณนาธรรมชาติตอนหนึ่งจะใช้วิธีพรรณนาสั้น ๆ ใช้จำนวนคำในบทประพันธ์น้อย เป็นค่างาย ๆ ไม่มีศัพท์ยาก แต่ได้รรถรสเท่ากับบทพรรณนาที่ยืดยาวในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ บทพรรณนาธรรมชาติตอนนั้น ได้แก่ ตอนที่พระเจ้าอุเทน ยกกองทัพข้าม เขาเมืองโกลัมพี ขณะเดินทางก็ชมพันธุ์ไม้คอกอนานาชนิดที่ขึ้นอยู่สอง ฝากทางไปกล้วย ดังฉันท์บทหนึ่งว่า

ปริงปรางปรงปรูปริก

กรจับจิกขจรจันทน์

สละสลับแสดงพัน

พยอมโยธกากาญจน์^๒

พระยาอิศรานุภาพ (อน) ใช้ฉันท์อินทรวีเชียร เพียบบทเดียวพรรณนาถึงพันธุ์ไม้ที่ขึ้นระหว่างทางไว้ถึงสิบกว่าชนิด คือ ปริง ปราง ปรง ปรู ปริก กระจับ จิก ขจร จันทน์ สละ สลัป แสดงพัน พยอม และโยธกา ดังนั้นเมื่ออ่านคำ

* เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓.

ประพันธ์บทนี้แล้วจึงรู้สึกคล้ายกับว่าได้มานป่าอันมีไม้ดอกนานาพันธุ์ผลิดอกดกสะพรั่งมาแล้ว เป็นวิธีการที่กวีแนะนำให้ผู้อ่านได้รู้จักพันธุ์ไม้นานาชนิดถึงสิบกว่าอย่างในชั่วระยะเวลาเพียงไม่กี่วินาที อย่างไรก็ตาม พระยาอิศรานุภาพ (อัน) ก็มีใ้มุ่งแต่บทชมธรรมชาติโดยถือเอาเนื้อความเป็นสำคัญ แต่ผู้แต่งจะเลือกเฟ้นถ้อยคำมาประกอบเป็นบทประพันธ์อย่างประณีตบรรจงและกะทัดรัด ทำให้ท่วงทำนองของฉันทมีเสียงนุ่มนวล เพราะเสียงคำทุกคำของฉันทบทนี้มีความไพเราะกลมกลืนอย่างดี ทั้งเข้ากับบรรยากาศของการชมไม้ด้วย คำทุกคำในบทประพันธ์จะเป็นคำกรู ซึ่งมีเสียงทอขวาว นุ่มนวล แต่ขณะเดียวกันก็ใช้คำลหุซึ่งมีเสียงเบาและสั้นสลบบ้าง เพื่อมิให้เสียงของคำประพันธ์ยืดยาวเกินไป จึงมีการเล่นเสียงสั้น - ยาว หรือ ลหุ - กรู สลับกัน เช่น สละ สลัป สแลง ทำให้จังหวะคำประพันธ์สม่ำเสมอ ไพเราะน่าฟัง ยิ่งกว่านั้น พระยาอิศรานุภาพ (อัน) ยังแต่งเล่นสัมผัสอักษร "ปร" ในวรรคแรก อักษร "จ" ในวรรคสอง อักษร "สล" ในวรรคสาม และอักษร "ย" "ก" ในวรรคสุดท้ายด้วย การเล่นอักษรตัวเดียวกันในวรรคเกือบทั้งวรรคเช่นนี้มีลักษณะคล้ายกลบท "กลอักษร" จึงนับว่าผู้แต่งเลือกใช้คำได้สั้นกะทัดรัดแต่ได้ความละเอียดและกว้างขวาง ทั้งไพเราะแพรวพราวด้วยการสัมผัสอีกด้วย จึงนับเป็นความสามารถอย่างสูงของกวี เพราะการที่ผู้แต่งจะต้องบรรจุชื่อพันธุ์ไม้ถึงกว่าสิบชนิดลงไป ในคำประพันธ์เพียงบทเดียว โดยไม่ทำให้ผู้อ่านรู้สึกถึงความแออัดของคำ และยังคงทำให้บทประพันธ์มีเสียงไพเราะ และได้ความมาก ๆ นั้น นับเป็นการยากยิ่ง กวีจะต้องใช้ฝีมือในการเลือกเฟ้นคำมาแต่งมิใช่น้อย แต่ พระยาอิศรานุภาพ (อัน) ก็สามารถทำได้อย่างดี จึงสมควรยกย่องว่าท่านเป็นกวีที่มีฝีมือในการแต่งเป็นเยี่ยม โดยเฉพาะการรู้จักเลือกคำมาใช้อย่างกะทัดรัด สั้น แต่ได้ใจความกว้างขวางและลึกซึ้งอย่างยิ่ง

นอกจากบทชมพันธุ์ไม้แล้ว ในบทอื่น ๆ เช่น ชมปลา พระยาอิศรานุภาพ (อัน) ก็ใช้คำสั้นกะทัดรัดแต่ได้ใจความดีและสามารถแนะนำปลาให้ผู้อ่านรู้จักอย่างรวดเร็วได้ถึง ๑๑ ชนิด ทั้งยังเล่นสัมผัสได้อย่างไพเราะน่าฟังอีกด้วย ดังตัวอย่าง คือ

นวลจันทร์จิ่ง โกกชวาคแขวง
ปักเป้าแลแป้นแปบปน^๑

สร้อยสร้าชีวแขวง

การแนะนำให้ผู้อ่านใคร่รู้จักกับช่างตระกูลต่าง ๆ ซึ่งในตำราคชลักษณ์
เรียกว่า "อ่านวยพงศ์" นั้น พระยาธิศรานุภาพ (อน) ก็จะกล่าวอย่างง่าย ๆ และ
สั้น ๆ ว่า

กลางเผ่าคชอ่านวยวงศ์

คชาธารมาตงค์

พินายพิเนกเอกทัศน์

เผือกเนียมนิลนพสุบรรณ

สุปักษีรูปิงคัล

โคบุตรชมลบล่าหลาย^๒

จะเห็นว่า เพียงคำประพันธ์ ๒ บทเท่านั้น ผู้แต่งก็สามารถพรรณนาบอกถึง
ช่างตระกูลต่าง ๆ ทั้งที่มีลักษณะคี่และชว ตามที่ปรากฏในตำราคชลักษณ์^๓ ได้มากถึง
๑๒ ชนิด คือ มาตงค์ พินาย พิเนก เอกทัศน์ เผือก เนียม นิล(กาฬวากะ)
นพสุบรรณ สุปักษี (สุประักษี) ปิงคัล (ปิงคละ) โคบุตร และ ชมลบ^๔

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕ - ๖๐.

^๓อายันโฆษ, (รวบรวม), ตำราคชลักษณ์, (อยู่ในหนังสือไทยเขมร ประจำ
เดือนพฤศจิกายน ๒๕๑๑), หน้า ๕๑๖ - ๕๑.

^๔ละเอียก วิสุทธิแพทย์ "ช่างในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี" (วิทยา
นิพนธ์ปริชญามหาบัณฑิต แผนกภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๒๒), (อักษราเนา) ภาคผนวก หน้า ๒๑๕ - ๕๓.

มาแม่มาไปอยู่อา
เป็นน้องจะเลี้ยงเลี้ยงธรรม^๑

กรมเราสัญญา

ฯลฯ

กรมแล้วสู่กรมจำเป็น
ในป่าไปกล่าววางวาย^๒

ลำบากยากเย็น

คำประพันธ์ ๒ บทเทียบมาจะเห็นว่า คำที่ใช้ล้วนแต่เป็นคำง่าย ๆ สั้น ๆ มีลักษณะคล้ายการกล่าวด้วยคำพูดตามธรรมดา โดยเรียงคำเหล่านั้นเรียงกันในรูปของคำประพันธ์ บทแรกกล่าวถึง พระอัครลักษณ์ประจักษ์พระมเหสีพระเจ้าปรีดปะไปอยู่ด้วย โดยสัญญาว่าจะเลี้ยงดูนางในฐานะน้อง เมื่อทราบเรื่องราวอันน่าสลดใจของนางแล้ว ส่วนภาพยัมบทที่สอง เป็นคำกล่าวปฏิเสธของพระมารดาแก่พระเจ้าอุเทนเมื่อพระองค์ทรงให้สัญญาว่า ไค้ครองเมืองแล้วจะเสก้จกดับมารับนาง

๒.๑.๔ การใช้คำประณีต การใช้คำบางคำในอุเทนคำฉันท์บางตอน สะท้อนให้เห็นถึงความประณีตและละเอียดลออในการเลือกใช้คำของพระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ได้เป็นอย่างดียิ่ง ตัวอย่าง เช่น

บ้างว่าพระนาคีร เรา
ด้วยเดชสุษิรัถยวาย

จะล้อมเฝ้าทุกแห่งพาย
ยุกยู่เป็นนรินทร์^๓

^๑พระยาอิศรานุกภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๓๖.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.

คำว่า "พะน่า" ในที่นี้ ผู้วิจัยเข้าใจว่า คือ "ภายหน้า" ซึ่งตามพจนานุกรม หมายถึง เวลาข้างหน้า คอไป หรือ อนาคต การที่มีรูปคำเช่นนี้ เพราะกวีเปลี่ยนแปลง รูปคำจาก ภาย ซึ่งเป็นคำเสียงยาวด้วยการหดสระให้สั้น คือ สระอะ เป็นสระอะ แล้วตัดตัว "ย" ออก เพื่อให้ครูรุงรัง จะได้ถูกต้องตามข้อบังคับและแบบแผนของฉันทวสันตคิลิก ซึ่งกำหนดไว้ว่า คำที่ ๓ ของวรรคหนึ่งจะต้องเป็นคำลหุ กวีจึงเปลี่ยนคำ "ภาย" ซึ่งเป็นคำครุ ให้เป็น "พะ" ซึ่งเป็นคำลหุ จะได้ตรงตามกฎเกณฑ์ จึงเป็นวิธีการเลือกใช้คำอย่างประณีตเพื่อประโยชน์ทางฉันทลักษณ์

ส่วนคำ "น่า" มาจากคำว่า "หน้า" การที่พระยาอิศรานุภาพ (อัน) เปลี่ยนเขียน หน้า เป็น น่า ก็เพื่อให้มีรูปวรรณยุกต์เดียวกับ "ว่า" จะได้รับสัมผัสกันและแลดูกลมกลืนกันดี หากผู้แต่งจะใช้ว่า "หน้า" ก็ได้ เพราะทั้ง "ว่า" และ "หน้า" ต่างก็มีเสียงวรรณยุกต์เดียวกัน แต่เพราะเหตุที่กวีมีความประณีตในการเลือกใช้คำ จึงเปลี่ยนรูปคำทั้งสองเสียใหม่

ปลาม้าหว่ายหวนเห็นตัว

ปลาครอกชักคร้ว

แลดูก็ดอมเลมไคล*

"หว่าย" เป็นคำเดียวกับคำ "ว่าย" ซึ่งเป็นคำกริยา พจนานุกรมหมายถึง เคลื่อนไปโดยอาศัยกำลังอวัยวะในร่างกาย แหกไปในน้ำหรือในท่ามกลางอากาศ พระยาอิศรานุภาพ (อัน) เปลี่ยนรูปจากวรรณยุกต์เอกให้เป็นวรรณยุกต์โท เพื่อต้องการให้รูปคำ "หว่าย" กลมกลืนกับคำ "หวน" ซึ่งถ้ากวีจะใช้ว่า "ว่าย" ก็น่าจะได้ เพราะคำ "ว่าย" และ "หวน" ต่างก็เป็นวรรณยุกต์เสียงโทเหมือนกัน แต่เพราะพระยาอิศรานุภาพ (อัน) มีความพิถีพิถันและละเอียดลออในการใช้คำ จึงเลือกใช้คำ "หว่าย"

*เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

แทนคำ "ว้าย" จึงเป็นสิ่งยืนยันว่า กวีมีความประณีตในการใช้คำอย่างมาก จึงได้
เปลี่ยนรูปคำเสียใหม่

ในตอนอื่น ๆ ของอุเทนคำฉันท์ก็มีการเปลี่ยนแปลงรูปคำทำนองเดียวกัน เช่นนี้
คือ

<u>ชอยชาชีวิตสูบเสื่อ</u>	ชาวเข้มเขื่อและข้างลาย
คองถูกชะโคสวาย	คละคล้าคลาชาลาสินธุ์

"ชอย" มีรูปคำเดียวกับคำว่า "สร้อย" ซึ่งเป็นชื่อปลาน้ำจืดชนิดหนึ่ง ตัวเล็ก
เช่นเดียวกับปลาชิว

๒.๑.๕ การใช้คำที่เหมาะสมกับเนื้อเรื่องหรือความ

ข้อความในอุเทนคำฉันท์แต่ละตอน จะมีการใช้คำเหมาะสมกับเนื้อหา
ของตอนนั้น ๆ ตอนใดที่เป็นการบรรยายเรื่องกวีก็เลือกใช้คำง่าย ๆ สั้น ๆ ที่ให้ความ
ชัดเจนและกินความมาก เช่น ตอนบรรยายเรื่องราวของพระฤๅษีสถลกับปะและเวฐที่ปะกะ
ก่อนออกบวชหรือตอนบรรยายเกี่ยวกับการให้ทานของโฆสกเศรษฐี ก็ใช้คำบรรยายง่าย ๆ
ว่า

ในเมืองมีสามเขวี	ล้ำแต่เศรษฐี
โฆงกเริ่มโรงทาน	จายภักตริจการ
ทรัพย์วันพันกหาปณานต์	
แกพณิพกปณา	

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๕.

เศรษฐีโรบุตรธิดา

ไถนางสามา

มาเลี้ยงไว้เป็นบุตร

นางนี้หนอนามเขวี

ชื่อภรรทวดิ

อันเป็นอิฐสหาย

บ้านาญสารสั่งบมิวาย

ค่างไมตรีหมาย

บุญคุณกิจแก่กัน^๑

ส่วนที่เป็นบทพรรณนา พระยาอิศรานุภาพ (อัน) ก็ใช้คำที่ได้เลือกสรรหามา เป็นพิเศษ ทั้งนี้เพื่อให้มีเสียงไพเราะและแพรวพราวไปด้วยสัมผัส ไม่เพียงแต่เท่านั้น การใช้คำของอุเทนคำฉันท์ยังสอดคล้องกับอารมณ์และบรรยากาศของเหตุการณ์ในแต่ละตอนอีกด้วย เสียงและจังหวะของคำในบางตอนมีส่วนช่วยส่งเสริมให้ผู้อ่านเข้าถึงอารมณ์ของเหตุการณ์ตอนนั้น ๆ ได้เป็นอย่างดี เช่น ตอนพรรณนาให้เห็นถึงสภาพความตื่นตกใจของชาวเมืองโกสัมพี เมื่อเห็นกองทัพข้างของพระเจ้าอุเทนที่ยกมา มีความว่า

บ้างหอบลูกเต่า

พอแม่แกะเงา

เทครัวหัวพัน

บ้างหนีแตกตัว

กลัวข้างน้ำมัน

เงินทองเขย่นชั้น

หกคว่ำจ่าราย

บ้างวิ่งเข้าป่า

หนามเหนียวเกี่ยวผ้า

ข้างขาดบาดกาย

ไพร่ปนผู้ดี

ไม่มีละอาย

ความกลัวตัวตาย

เลือกสนปนไป^๒

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐ - ๑๐.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐ - ๑๐.

จังหวะของกาพย์สุรางคนางค์บทนี้ จะให้ความรู้สึกของความรวดเร็วในการวิ่งหนีอย่างซุ่มนุเพื่อเอาตัวรอดของชาวเมืองว่า มีความวุ่นวายโกลาหลเพียงใด เพราะบ้างก็หอบลูก จูงพ่อแม่ที่แก่เฒ่าหนีกันพลันเพราะความกลัวข้างที่ตกมัน จนเงินทองเข้าของ เขียนขึ้นหกคว่ำเรียราย บางคนก็วิ่งหนีเข้าไปในป่า ถูกหนามเกี่ยวจนผ้าขาด เลือดไหลไหลโทรมกาย ทั้งไพร่ทั้งผู้ค้ำวิ่งหนีภัยความกลัวตายปะปนกันไป นับว่าเป็นบทพรรณนาที่ไพเราะชัดเจนมาก เสียงคำที่เนะภาพ ไก่แก่ พัวพัน - หก - คว่ำ เหนียว - เกียว - ซาก - บาก - เสือก - สน - ปน ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นคำพยางค์เดียวทั้งสิ้น ทำให้จังหวะของคำกระชั้นถี่ ก่อให้เกิดอารมณ์ความรู้สึกตื่นเต้นไปกับเหตุการณ์นั้นด้วย

ส่วนตอนที่พรรณนาถึงความเข้มแข็ง ความมั่นคงและความกว้างใหญ่ไพศาลตลอดทั้งความรุ่งเรืองของเมืองอุษเชนี พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ก็ใช้คำได้เหมาะสมกับความยิ่งใหญ่ คำประพันธ์ว่า

เมือง <u>กว้าง</u> ปรากฏกัน	สักกั <u>เท</u> ไศย <u>ไกล</u>
หอรบ <u>ทวาร</u> ไชย	สง <u>่าง</u> ำ <u>ทิ</u> ม <u>ิ</u> พร
เห <u>ี้ยว</u> ง <u>อด</u> ง <u>ก</u> ฎ	ส <u>ถ</u> ล <u>บ</u> ท <u>จ</u> ร <u>จ</u> ร
น <u>อง</u> เน <u>ือง</u> ป <u>ระ</u> ช <u>า</u> กร	ก <u>ล</u> ส <u>ิน</u> ร <u>ุ</u> ฉ <u>ิง</u> ส <u>าย</u>
เส <u>นา</u> ค <u>ณ</u> า <u>พ</u> า	น <u>หะ</u> ย <u>าน</u> ะ <u>พ</u> ัน <u>ล</u> าย
พ <u>ัน</u> ภ <u>ก</u> น <u>ิ</u> ก <u>าย</u> น <u>าย</u>	พ <u>ล</u> ภ <u>า</u> พ <u>ัน</u> ภ <u>า</u> ^๑

๑๓๑

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖.

ราชฐานพิมานทอง
ปรากฏแก้วมลังเมลิอง
นพศูลจรรยาคน
สลักขุนชนบยล

ทิพย์ทองพระโรงประเทือง
มลักแสงค่ากลล
วิโรจน์นครมังบน
ลอออาอุไรรอง^๑

จะเห็นว่าคำฉันทที่ยกมา ผู้แต่งใช้คำส่วนใหญ่เป็นคำกรู ซึ่งเป็นคำที่ออกเสียงยาวและเสียงหนัก ทั้งนี้ เพื่อต้องการให้เสียงของคำก่อให้เกิดอารมณ์และมองเห็นภาพของกรุงอุษเชนี (คือกรุงเทพา) ว่ามีความยิ่งใหญ่เพียงไร คำที่ใช้ส่วนมากก็เป็นคำที่มีความหมายในลักษณะที่กว้างขวางใหญ่โต ยิ่งแล้วทำให้เกิดความรู้สึกที่น่าเกรงขาม เช่น คำว่า กว้าง ไกล ปรากฏ หอบ ทวาร สง่า ง่า สอด นอง เนื่อง สาย ถึง สินธุ พันทุก ราชฐาน ทองพระโรง เป็นต้น ส่วนคำที่มีความหมายของความมั่นคงเจริญรุ่งเรืองและความสวยงามของบ้านเมือง ยิ่งแล้วก่อให้เกิดความรู้สึกชื่นชม ได้แก่คำ พิมาน ทอง ทิพย์ ประเทือง แก้ว มลังเมลิอง ค่ากล จรรยา วิโรจน์ ลออ อุไร รอง (เรื่องรอง) เป็นต้น

ในตอนที่ เป็นบทเสภา กวีก็จะนิยมใช้คำทอดเสียงในคอนท้าย คือ คำที่มีเสียงยาว หรือคอนโกจรธแค้นก็จะใช้คำหนัก และมีความหมายรุนแรง เพื่อให้สอดคล้องกับอารมณ์ในเรื่อง เช่น ตอนนางสนมรำพันเมื่อพระนางสามาวดีสลบเพราะตกใจที่ทราบข่าวพระเจ้าอุเทนถูกจับตัวไปว่า

เวียงวังก็ตั้งแค้จะโรย
จักพังแค้ศัพท้อสรแสน

หุกระโหยฤไครแหน
กำเสาะโสกฤทางหาย^๒

^๑เรื่องเดียวกัน .

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๖.

คำที่ใช้สระเสียงยาวสามารถทอดเสียงและให้ความหมายของความเศร้าสลด ความหมกมุ่นแรงและความรู้สึกหมกมุ่นแห่งแล้ง ได้แก่คำ โรย โหย หาย แต่ ถ้าเป็นคำเสียงสั้นก็สามารถจะทอดเสียงให้ยาวได้ เช่น กำเสาะ โสก ซึ่งลักษณะของ เสียงคำก่อให้เกิดความรู้สึกเสียดแทรก นับว่า พระยาอิศรานุภาพ (อัน) สามารถเลือกใช้คำได้อย่างเหมาะสมกับอารมณ์เศร้าของนางสนมได้อย่างคืบึง โดยเฉพาะพยัญชนะ "ส" และ "ห" ซึ่งเป็นอักษรสูง เมื่ออ่านเป็นท่อนองเสนาะแล้วจะมีเสียงสูงโหยหวาน ฟังคล้ายเสียงคนร้องไห้จริง ๆ

ส่วนตอนที่ เป็นบทปลอบประโลมก็จะใช้ถ้อยคำที่มีเสียงทอดยาวคล้ายคำปลอบโยน แสดงถึงความรัก ความห่วงแทน และความห่วงใย ทำให้ผู้ฟังใจอ่อนและค่อยบรรเทาความกระวนกระวายใจลงได้ เช่น

อ้าแม่จะบทร	มีคันครก็ยากเย็น
ชอกเขาลำเนาเป็น	ชำเรอะห้วยละหานเห
ปากว่างปรางควาน	ก็สามาญมิใช่เลว
คาถาลอกกระลอกเปลว	อัครนี้ปลองหลอน
สิ่งสัตว์จตุบาท	ก็ร้ายกาจระลำภ
ขวัญอ่อนจะอวาร	สนุกโฉนจะไปตาม
รักพี่จะตามพี่	ก็ไซ้ที่พยายาม
กรรมแมสงวนงาม	บำรุงรักเรียบถนอม

ตัวอย่างของการใช้คำหนัก สั้น และให้ความหมายรุนแรง เพราะความเจ็บใจ แค้นใจ และโกรธแค้น เช่น ตอนแม่ทัพฆ่าทหาร พวกนั้นกล่าวด้วยความโกรธแค้น เมื่อทราบ ว่าพระเจ้าอุเทนถูกจับเป็นเชลยก็อุบายที่ชั่วช้าว่า

จับมาให้หมก เด็กใหญ่ไม่ลค กุกหัวให้เปลือง*

คำ หมก ไม่ลค และ กุก ล้วนแต่เป็นคำตาย มีเสียงหนักและสั้น แสดงถึงอารมณ์ของผู้กล่าวที่อยู่ในอารมณ์ที่โกรธแค้นยิ่ง

เมื่อพิจารณากวไร้คำในคอนต่าง ๆ ของอุเทนคำฉันท์อย่างละเอียดแล้ว เห็นได้ว่า พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ใช้ความประณีตอย่างมากในการเลือกเพ้นคำให้มีเสียงและจังหวะที่เหมาะสมกับเนื้อเรื่องและความโก้มาก สามารถทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์คล้อยตามเรื่องราวได้อย่างดี และยังเข้ากับรสเสียง รสคำ และรสความหมายได้อย่างลึกซึ้งมาก วรรณคดีคำฉันท์เรื่องนี้จึงมีคุณลักษณะที่เด่นในค่านการใช้คำไม่แพ้วรรณคดีเรื่องอื่น ๆ

๒.๑.๖ การใช้คำที่แปลกทั้งในค่านความหมายและรูปคำ

พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ใ้ค่นำคำบางคำที่แตกต่างจากคำธรรมดาทั้งในรูปคำและความหมายที่ใช้ในปัจจุบัน มาใช้ในบทนิพนธ์ของท่าน คำที่นำมาใช้มักจะเป็นรูปคำแปลก ๆ ซึ่งไม่ปรากฏใช้บ่อยนัก หรือบางทีก็มีใช้เฉพาะในภาษาเก่า ๆ เท่านั้น เช่น

ส่งสารป่านนี้แม่นาง

พระองค์เว้าวาง

ตระโหมคตระหมาหมนหมอง^๒

"ตระหมา" ผู้วิจัยคิดว่าน่าจะเป็นคำเดียวกับคำ "ประหมา" เพราะเมื่อพิจารณาแล้วมีความหมายเดียวกัน คือ หมายความว่าถึง ตกใจ หรือ สะทกสะท้าน โดยกวี่แผลงมาจากคำ ประหมา เป็น ตระหมา^๓ เพื่อเล่นสัมผัสคำซ้ำชนิดซ้ำวดี และต้องการเล่นเสียง ทร และ ม ค่าย

*เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

๓ กูก่าอธิบายละเอียดในเรื่อง "ศัพท์สันนิษฐาน". ของวิทยานิพนธ์เรื่องนี้.

จิ้งกรทวก็เขวี่
 ประจากนศรนั้นมา^๑

พานางบุตร

"เขวี่" เป็นคำภาษาปรากฏมาจากคำ "เสวี่" แปลว่า "ผู้ปฏิบัติ" หรือ "รับใช้" แล้วเปลี่ยนแปลงรูปคำโดย ส เปลี่ยนเป็น ข จึงเป็น เขวี่^๒ รูปคำนี้ ไม่สู้จะปรากฏใช้บ่อยนัก โดยเฉพาะในวรรณคดีเก่า ๆ เกือบไม่มีเลย แต่พระยา อิศรานุกภาพ (อัน) กลับนำมาใช้ในบทกวีนิพนธ์ของท่าน แสดงว่า ท่านผู้มีความรู้ในภาษา อย่างกว้างขวาง สามารถเลือกสรรหาคำที่มีรูปแปลกใหม่มาเรียบเรียงได้เป็นอย่างดี

รู้แท้ให้ชนกัจราอุทยานะยาศร
 เสาวนีย์ประกาศนาฏ

คณา^๓

"อุทยานะ" หรือ "อุทยาน" เป็นคำภาษาบาลีมาจากคำเดิมว่า "อุทยาน" แปลว่า สวนดอกไม้ หรือ สวนสำหรับพระราชา เป็นคำที่ไม่สู้จะปรากฏใช้บ่อยนัก ปกติถ้าต้องการกล่าวถึงสวนดอกไม้ เราจะใช้ว่า "อุทยาน"

เทायามพระสามเพลา

เศรษฐิติศา^๔

^๑ พระยาอิสรานุกภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๘๑.

^๒ ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมบาลี-ไทย (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๘), หน้า ๒๙๓.

^๓ พระยาอิสรานุกภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๙๑.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓.

"พระฮาม" เป็นคำศัพท์โบราณ แปลว่า สว่าง หรือ แสงรุ่งเรือง เสียง ฮ ในภาษาเหนือ คือเสียง ร ในภาคกลาง คำ "พระฮาม" ก็คือ "พระราม" แปลว่า รุ่งเรือง นั่นเอง เป็นตอนที่นางสามาและแม่ค้อยเวลารุ่งเช้า เพื่อไปขออาหารจาก โรงทานมาเลี้ยงชีพตน

หมายแม่คือทารุจะพำนัก
ข้ามคันทรมทรนพทุลา

ชลดพักชโลงกาย
และลู่ควยส่วสคี^๑

"ทารุ" เป็นคำมาจากภาษามาลีว่า "ทารุ" แปลว่า ท่อนไม้ เป็นคำไม้ค้อย พบในหนังสือวรรณคดีบอยนั๊ก

กล่าวโดยสรุปแล้ว กวีมีความสามารถในการใช้คำ ทำให้พลิกแพลงไปได้ต่าง ๆ เพื่อให้เกิดประโยชน์ตามความประสงค์ของกวี การใช้คำด้วยวิธีต่าง ๆ เหล่านี้เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความงามทางกวีนิพนธ์ควรแก่การยกย่องอย่างยิ่ง การใช้คำในวรรณคดีเรื่องนี้ จัดเป็นภาษาวรรณศิลป์ที่เกินที่สุดของพระยาอิศรานุกภาพ (อัน) มีส่วนให้ผู้อ่านหลงใหลและติดใจในรสคำที่กวีใช้ เรื่องรสนี้มีความสำคัญมาก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (น.ม.ส.) ทรงเน้นถึงความสำคัญของรสนี้ไว้ใน "สามกรุงภาคผนวก" ว่า บทประพันธ์ที่บรรจงแต่งด้วยถ้อยคำไพเราะเพราะพริ้งนั้น ทำให้ผู้อ่านเพลิดเพลินและปราโมทย์ มีไอชะ เปรียบได้กับอาหารซึ่งช่างวิเศษปรุงขึ้นอย่างประณีต แต่อาหารชนิดเดียวกัน ถ้าปรุงไม่เป็น ก็ไม่อร่อย ฉะนั้นก็คื บทประพันธ์ใดถ้าไม่มีรสนี้ ก็ทำให้หน้าเบื่อหน่าย เพราะความจืด ความเฝื่อน และนารำคาญอื่น ๆ ฉะนั้น.

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๑.

๒.๒ สำนวนโวหาร

ม.ล.ศุ่ย ชุมสาย ไก่กล่าวไว้ว่า "... สำนวนคือการเลือกใช้ถ้อยคำที่มีประสิทธิภาพตามต้องการ เอามาผูกเป็นประโยคขึ้น ให้เกิดความหมายแจ่มแจ้งชัดเจน และให้สิ้นสะเทือนอารมณ์ เพื่อให้สารที่ผู้ประพันธ์กำหนดไว้ไปถึงผู้อ่านเพียบพร้อมบริบูรณ์"^๑

เพราะฉะนั้น วรรณกรรมที่คั้นนอกจากจะประกอบด้วยการใช้คำที่ดีเกินทั้งทางเสียงและความหมายของคำแต่ละคำแล้ว วรรณกรรมจะดีเกินหรือไม่ก็ขึ้นกับการใช้สำนวนโวหารของกวีนั้นด้วย สำนวนโวหารหมายถึง ทำนองพูด หรือถ้อยคำที่เรียบเรียงแล้วนับเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของกลวิธีในการแต่งคำประพันธ์ เพราะมีอำนาจสามารถทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์ความรู้สึกร่วมหรือคล้อยตามกวี และเกิดมโนภาพได้ อุเทนคำฉันท์ของพระยาอิศราภูกภาพ(อน)มีสำนวนโวหารที่ค้อยู่มาก มีทั้งบทพรรณนาโวหาร อุปมาโวหาร เทศนาโวหาร และโวหารที่คล้ายวรรณคดีเก่า ๆ หลายเรื่อง แต่ที่เด่นที่สุดได้แก่บทพรรณนาโวหาร โดยเฉพาะบทพรรณนาความงามของบ้านเมือง และบทชมธรรมชาติ นับว่าไพเราะมาก ยิ่งกว่านั้นยังให้ภาพชัดเจนและถูกต้องตามแบบแผนมากที่สุด เกี่ยวกับสำนวนโวหารที่เป็นบทพรรณนานี้ ผู้วิจัยขอนำมาวิเคราะห์ คือ

๒.๒.๑ บทพรรณนาความงาม

๑.๒.๒ บทพรรณนาธรรมชาติ

๒.๒.๓ บทพรรณนาความรู้สึก

๑.๒.๑ บทพรรณนาความงาม ลักษณะของบทพรรณนาความงามที่ปรากฏในอุเทนคำฉันท์ ได้แก่ บทพรรณนาความงามของบ้านเมือง พรรณนากระบวนทัพ พรรณนาความงามของตัวละคร และบทสรรเสริญเครื่อง เป็นคน

ม.ล.ศุ่ย ชุมสาย , ^{กรรณ}วรรณกรรมพินิจเชิงจิตวิทยา, หน้า ๒๕.

๒.๒.๑.๑ บทพรรณนาความงามของบ้านเมือง

บทชมความเจริญรุ่งเรือง ความมั่งคั่งและความมั่งคั่งของบ้านเมืองนั้น เป็นเนื้อหาส่วนหนึ่งของบทสฤติหรือบทยอพระเกียรติพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเป็นการสรรเสริญเกี่ยวกับคุณธรรมหรือวีรกรรมของวีรบุรุษอย่างใดอย่างหนึ่ง และขาดไม่ได้ ถือเป็นธรรมเนียมในหมู่กวีไทยมาแต่โบราณว่าเป็นเสมือนบทไหว้ครู อันจะก่อให้เกิดความเป็นสิริมงคลและความเจริญแก่ตัวเอง ดังที่ศาสตราจารย์ พระวรวงศ์วิสิฐ ให้ความเห็นว่า

... คำประณามพจน์หรือที่เรียกกันอย่างสามัญว่าคำไหว้ครู คือ ไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย ไทแก พระรัตนตรัย เทวดา ครูบาอาจารย์ ตลอดจนถึงกวีเกา บางทาก็แต่งเป็นคำยอพระเกียรติสฤติพระเจ้าแผ่นดินและประเทศชาติ ถือว่ากันความอับมงคล เป็นความสวัสดิ์ดีแก่ผู้แต่ง^๑

เปลื้อง ณ นคร ก็กล่าวถึงความสำคัญของบทประณามพจน์ว่า "บทมนัสการ คือ บทไหว้ครูบทสฤติบ้านเมือง สรรเสริญพระเกียรติพระมหากษัตริย์จึงขาดไม่ได้"^๒

สรุปว่า บทชมความงามของบ้านเมืองจึงเป็นส่วนหนึ่งของบทไหว้ครู และมักจะปรากฏต่อบทยอพระเกียรติพระมหากษัตริย์เสมอ นอกจากจะปรากฏในบทไหว้ครูแล้ว หากเป็นวรรณคดีที่ได้เค้าเรื่องมาจากนิทาน หรือนิยายพื้นบ้าน กวีก็มักจะเปิดเรื่องหลังจากการไหว้ครูด้วยการกล่าวถึงกษัตริย์ผู้ครองเมืองว่ามีอำนาจและเมืองขึ้นมากมาย พร้อมทั้งพรรณนาขมลักษณะความมั่งคั่งของบ้านเมืองนั้น ๆ ว่า กว้างขวางใหญ่โต ประชากรราษฎรมีความร่มเย็นเป็นสุขภายใต้พระบรมโพธิสมภาร ทั้งนี้ เพื่อให้ผู้อ่านประจักษ์ถึงความเป็นผู้ก่อปรกฤษฏ์ชาติการของกษัตริย์เมืองนั้น เช่น

^๑พระวรวงศ์วิสิฐ, คู่มือลิลิตพระลอ หน้า ๑.

^๒เปลื้อง ณ นคร, "วิชาประพันธ์ศาสตร์ ว่าด้วยกาพย์กลอน ฉบับที่ ๑-๒"

คำบรรยายภาษาไทยชั้นสูงของชุมนุมภาษาไทย ศุภสกา, หน้า ๔๒.

อุเทนคำฉันท์พรรณนาคความสวยงามกว้างใหญ่ไพศาลของบ้านเมืองว่า

ปรากฏจรัลเห็นปรากฏ	คือเขาจักรพาท
สง่าจะง่าชนดิ	
เทริคชุมทวารารูจี	โคธณาไฟที
ประกบค้วยเทียวเถือกถกล	
คันทีกเทียบทุกทางถนน	ไปมาผู้คน
บรูพิทักค้อค้อ	

ภาพย้ง ๑๖ ข้างต้นนี้เป็นบทพรรณนาภาพเมืองโกสุมพิ (ในที่นี้จะหมายถึง กรุงเทพฯ) ว่าเป็นเมืองที่กว้างขวางใหญ่โต มีเชิงเนินป้อมปราการสูงใหญ่เทียมเขาจักรพาทตามชุมทวาร หรือ เสาค่ายประกบค้วยทิวธงอย่างงดงาม มีประชาชนสัญจรไปมาแน่นขนัดตลอดเวลา

ที่เป็นบทพรรณนาคความสวยงามและความรโหฐานของปราสาทพระราชวัง และพระราชมณเฑียรอันเป็นที่ประทับของพระเจ้าปรินตปะ มีดังนี้คือ

พระมนทิวรรคันเรืองแสง	เฉลิมโลกยส์ำแดง
คำเริงในภูวนถไตร	
นพศูลพรหมพัคตรฉัตรไชย	แก้วกาญจนนาไมย
ประกอบประกิจประกิตภา	
รายรูปกินรคณา	สุรนาคคสุรา
แลครุทอ้ออำพน	
ขอฟ้าเทิกทองหวาหน	ล่ายองยองยนต์
ค้วยนาคเจ็คเค็ยรสลอน	

เสาสทองผาทองคำบฏจักร

รายรัตนาคาร

ประทับประกาศำนำ^๑

ความว่าพระมนเฑียร พระเจ้าปรัญตะปรัญกษามสว่างไสว เป็นที่เลื่องลือว่า
สวยงาม เป็นสิ่งประทับของสามโลก นพศูลประกอบกัวยทองและแก้วสีต่าง ๆ อย่าง
แวววาว ทั้งเรียงรายกัวยรูปกัวยนร เทวคา นาค อสูร และครุฑกัวยางงกษาม ซอฟ้า
ก็ลอยเกินสูงตระหง่านอยู่ในทองฟ้า งกษามกัวยพญานาคแม่เจ้าเค็ยร ตามเสาและพระบฏจักร
ก็แพรวพราวกัวยทองและพลอยสีต่าง ๆ

๖.๖.๑.๖ บทชมกระบวนทัพ คือ บทพรรณนากองทัพของพระราชา
ในการเสด็จประพาส การคล้องช้าง หรือ การศึกสงคราม จะมีการพรรณนาละเอียด
กองทัพนั้นประกอบกัวยหมู่พวกพลโคบาย อารุชอะไรบ้าง ท่าทีของไพร่พลในกองทัพเป็น
อย่างไร ส่วนใหญ่จะเป็นการกล่าวถึงจตุรงค์เสนา คือ พลช้าง พลม้า พลรถ และพลเดิน-
เท้า แล้วพรรณนากษบวของจอมทัพ อันได้แก่ รถทรง หรือช้างทรง พร้อมกัวยเครื่องสูง
ต่าง ๆ มักจะมีข้อความพรรณนาเปรียบเทียบพระราชาผู้เป็นจอมทัพกับเทพเจ้า หรือกษัตริย์
ผู้มีชื่อเสียงในสมัยโบราณ เช่น สมุทรวชิระกัวยกัวยเปรียบเทียบกับพระสมุทรวชิระกัวยางมเหมือน
พระอินทร์ ลิลิตเพชรมงกุฎเปรียบเทียบว่า พระเพชรมงกุฎงามราวกับพระอนิรุทธ เป็นต้น
บทชมกระบวนทัพนี้มักปรากฏในวรรณคดีประเภทที่มีเนื้อเรื่องเกือบทุกเรื่อง ทั้งนี้ ผู้แต่ง
มีจุดประสงค์จะแสดงความคึกคักเข้มแข็งของเหล่าไพร่พลในกองทัพและความยิ่งใหญ่ของ
กระบวนทัพ

บทพรรณนากษบวของทัพในอุเทนคำฉันท์นี้มีปรากฏอยู่หลายตอน ส่วนใหญ่เป็น
การพรรณนากษบวของทัพของท้าวอุเทน เช่น ตอนพระเจ้าอุเทนยกทัพช้างจากอาศรมในป่ามายัง
เมืองโกสัมพี ตอนท้าวอุเทนเสด็จไปคล้องช้างยนต์ และตอนพระเจ้าอุเทนเสด็จพา
พระนางवासุดิศาขมสวน เป็นต้น ลักษณะการชมกระบวนทัพในเรื่องนี้เป็นแบบใช้จินตนา-
การ ข้อความในแต่ละตอนจึงมีการพรรณนากัวยาวพอสมควร เพื่อให้ผู้อ่านเกิดจินตนาการ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔ - ๕.

มองเห็นเป็นภาพอย่างชัดเจน นอกจากนี้ก็ยิ่งต้องการให้คำประพันธ์มีความไพเราะ และ
เก๋อกลึงการทางเสียง พระยาอิสรานุภาพ(อน) จึงใช้วิธีการการเล่นคำแบบกลบหาง
การเล่นสัมผัสสระและอักษรบ้าง และการเล่นคำซ้ำบ้าง เป็นต้น ตัวอย่างคือ

ตอนพระเจ้าอุเทนยกทัพช้างจากอาศรมในป่ามุ่งตรงมายัง เมือง โกสัมพี เพื่อ
ทวงสิทธิในราชสมบัติของพระองค์ เมื่อทรงทราบว่าพระราชบิดาลิ้นพระขนมแล้ว พระยา
อิสรานุภาพ (อน) จะแต่งถวายกลบทชื่อว่า "ทศประวัติ" โดยการใช้คำว่า สำคัญ
เป็นกระซู่ซ้ำคำในคณบทตลอดทั้งตอน เช่น

สำคัญ เรือง ราว

อาจมชญาญ

ชนะงา

สำคัญ ชื่นตา

เห็นแต่ฉายา

ก็แหงหัน

สำคัญ ราษฎร์จร

เมื่อบหมันมันท์

ทลวงลาม

ตอนที่พระเจ้าอุเทนยกทัพเพื่อไปคล้องช้าง (ช้างยนต์) ตามคำกราบทูลของ
พรานป่า มีการจัดกระบวนทัพอย่างใหญ่โตมโหฬาร พร้อมพร้อมทั้งถวายกองจตุรงค์เสนาครบครัน
เพื่อทำให้ผู้เฝ้ามองเห็นความยิ่งใหญ่และเข้มแข็งของกองทัพ แล้วเกิดอารมณ์ความรู้สึก
คลั่งคลั่งไปกับเหล่าไพร่พลในกองทัพรวมทั้งความเกรียงไกรของกระบวนทัพด้วย ก็จึงใช้วิธี
พรรณาค่ายการเล่นคำซ้ำในบางบท และเล่นเสียงสัมผัสสระและพยัญชนะในบางบทสลับกันไป
เช่น ตลอดตอน จนจบตอน รวม ๒๒ บท เช่น บทพรรณากระบวนช้างว่า

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

ขุนคชภูกษคั้งกัน
มันเมือบเมามัน

แปลกหมอเชิงขอสลักควาญ
ภูกีรานวาว

นายกลางจองป็นแสลงแมลง
ขอมมรรณะแมง

เตรียมตั้งพระที่นั่งคชาธาร
ทรงประพาสพนานค

คชาภรณ์เรื่องรัตนเทียบพอ
สายชนักขอ

ผานหนาหลังรัตนจอง
ชายคระพองกอง

จงกลญจามรีขาว
พลุกพระพรายพราว

สู่ระณะกะบมิหัน
ก็ท้าวหาญ

ปรบักษจรวำบาย
กำเรือบแรง

สู่ณะเกราะกรคระแลง
ทั้งหมอควาญ

สู่วรรณภฤษฐานคยาน
และละคค

วิรุจินิชะละอ
กระวินทอง

แยงสู่พรณระรอง
ประคัมคาว

บุคคสู่กรวาว
วิจิตรคำ^๑

จะเห็นว่า นอกจากกวีจะพรรณนาชมกองทัพข้างอย่างไพเราะงดงาม และให้ภาพแจ่มชัดแล้ว ยังให้ความรู้เกี่ยวกับเครื่องตักตวง ซึ่งใช้ประคัมข้างแต่ละเชือกว่ามีอะไรบางอย่างอีกด้วย

บทพรรณนากระบวณมา

นายมาผูกมาเฉวียงสคำ
ไพจ่านานาย

เทียนคคชัคคากวเกียรชบวน
แชรงก็แชรงสวน

อัสักรณอ่า
ทะทายทวน

นำพยุพลพวน
ระไวทาง

<u>ลวนมาเลิศลักษณะสรรพางค์</u>	<u>สมรรถสมรกลาง</u>
<u>เขี้ยววันวาง</u>	<u>ร่ำพาบุตร</u>
<u>มาที่นั่งคั่งสิงห์ไกรสร</u>	<u>สุรผยศผองอน</u>
<u>กาญจนลึงภรณ์</u>	<u>พระพรายเพรา</u>
<u>ผานทนายบังเหียนแลสายเทา</u>	<u>กณะกนกนิชเนา</u>
<u>วรัตน์งามเงา</u>	<u>มุกคทาหาร</u>
<u>หอยทูลุจามรีพาล</u>	<u>วิจิตรจงกลกาญจน์</u>
<u>อานุกันลายน</u>	<u>ระยัยยับ*</u>

ฉันท ๖ บทที่ยกมา ลวนแต่เป็นบทชมกระบวนมาและเครื่องแต่งมา ซึ่งผู้แต่งพรรณนาให้เห็นภาพใคอย่างชัดเจนว่า กระบวนมาประกอบด้วยกระบวนมาอะไร การตกแต่งมาในกระบวนมีการตกแต่งในลักษณะใด และใช้เครื่องประดับอะไรบ้าง ในส่วนวิธีการพรรณนานั้น พระยาอิศรานุภาพ(อน) ก็ใช้วิธีการทำให้คำประพันธ์ไพเราะ และช่วยให้ผู้อ่านบังเกิดภาพชัดเจน โดยการเล่นคำซ้ำและเล่นสัมผัสเสียงสระและพยัญชนะภายในวรรคเดียวกัน หรือต่างวรรคกันบ้าง บางวรรคใช้อักษรตัวเดียวกันทั้งวรรคก็มี เช่น บทแรกเล่นคำซ้ำ คือ มา - มา ในวรรคแรกเล่นสัมผัสพยัญชนะ อ คือ อศี-อำ ในวรรคสอง เล่น สัมผัสสระอำ คือ จำ - นำ และสัมผัสอักษร น คือ นำ - นาย ในวรรคสาม เล่นสัมผัสอักษร ท คือ ทะ - ทาย - ทวน ในวรรคสี่ทั้งวรรค เป็นต้น ในบทที่อื่น ๆ อีก ๕ บท ก็มีการเล่นคำและเล่นเสียงสัมผัสเป็นทำนองเดียวกันเช่นนี้ตลอดทั้งตอน การเล่นคำและเล่นสัมผัสลักษณะนี้มีส่วนช่วยเสริมให้คำประพันธ์เกิดความไพเราะ สละสลวยน่าฟังยิ่งขึ้น

* เรืองเดียวกัน

การพรรณนากระบวนการ กวีก็ใช้วิธีชื่อว่า

<u>ขบวนการเขียน</u>	<u>รณรงค์</u>
<u>ระดับ</u>	<u>สง่างาม</u>
<u>เชื่อม</u>	<u>จักรวาล</u>
<u>ก่ง</u>	<u>ปรัชญา</u>
<u>สาร</u>	<u>กระวี</u>
<u>เขน</u>	<u>กา</u>
<u>บ้าง</u>	<u>กระ</u>
<u>กั</u>	<u>นุ</u>
<u>นาย</u>	<u>ชำน</u>
<u>คำ</u>	<u>วิ</u>

จะเห็นว่า กวีใช้การเล่นคำซ้ำโดยแยกกัน แต่อยู่ภายในวรรคเดียวกัน เช่น คำว่า รถ เป็นต้น ขณะเดียวกันก็เล่นเสียงสัมผัสสระและอักษร ภายในวรรคเดียวกันในแต่ละบทของคำประพันธ์ ที่ยกมาด้วย การเล่นสัมผัสแบบนี้ นอกจากจะได้รสไพเราะอันเกิดจากอสังการทางเสียงและความหมายแล้ว ยังทำให้ผู้อ่านทราบว่า อารมณ์ที่ใช้ในการพรรณานั้นประกอบด้วยอารมณ์ใดบ้าง เช่น เขน เสนา ตรี เสไล โคมร เป็นต้น

การพรรณนากระบวนการ

กองทหารสุดท้ายในกระบวนการจตุรงค์เสนา คือ กระบวนทหารเดินเท้า หรือ ทหารราบ พระยาอิศรานุภาพ (อัน) ก็กล่าวพรรณนาว่า

เรื่องเดียวกัน,

<u>ทวยทัศน์โยธิต์เลิศดอง</u>	<u>มหิทธิจิตต์คำพอง</u>
อาวุธดบอง	จำทวยถื่อ
<u>โลห์คั้งคาย</u> <u>เขนมรรณมือ</u>	<u>อวิระอุคฤทธิคือ</u>
<u>กาลมหาญครือ</u>	<u>กระธรัมกรัน</u>
<u>พลสว่างาวทวนแลฤทธิศ</u>	<u>ธนูจรีกฤษข้านัญ</u>
<u>รานจะโรมรัน</u>	<u>ลำแพงแคลง</u>
<u>แตงตนคามหมุก้าแห่งแรง</u>	<u>ฉบบัจบบมีแปลง</u>
<u>เซ้ากระบวรแซรง</u>	<u>สเลือกสน^๑</u>

ในฉันท์ ๓ บทแรก เป็นการพรรณนากระบวนพลเกินเท่าว่า ประกอบด้วย กองทหาร ๑๐ หมู่ พร้อมด้วยอาวุธคู่มือ เป็นต้นว่า กองทหาร โลห์ คั้ง คาย เขม ง้าว ทวน เกาทัณฑ์ และธนู ฯลฯ วิธีการพรรณนาในที่นี้ ใช้การพรรณนาค้วยการเล่นเสียง สัมผัสสระและอักษรเป็นส่วนใหญ่ ทำให้ผู้อ่านเกิดจินตนาการ เกิดอารมณ์ร่วมรู้สึกถึงคติ ไปกับเหล่าทหารในกองทัพด้วย นับว่าเป็นบทพรรณนาที่ไ้ทั้งความไพเราะ ภาพพจน์ และความรู้เรื่องอาวุธโบราณชนิดต่าง ๆ ที่ใช้ในการสงครามสมัยก่อนว่ามีอาวุธอะไรบ้าง

สรุปแล้ว บทพรรณนากระบวนทัพนี้ นอกจากจะแสดงให้เห็นถึงสำนวนโวหาร ในการพรรณนาไ้อย่างไพเราะเพราะพริ้ง และเกิดภาพพจน์ที่แจ่มแจ้งชัดเจนด้วยการ เล่นคำ เล่นเสียงสัมผัสและเปรียบเทียบจนเกิดมโนภาพแล้ว ยังทำให้ผู้อ่านได้เข้าใจถึง ศิลปะและประเพณี รวมทั้งความรู้ การจักรกระบวนทัพ อันเป็นกระบวนพยุหยาตราทางสถล- มारคอีกด้วย จึงกล่าวไ้ว่า พระยาอิศรานุภาพ(อน) เป็นกวีที่มีความสามารถในการ ประพันธ์ เชี่ยวชาญและรอบรู้ในค่านต่าง ๆ อย่างดีแทบทุกค่าน ถึงปรากฏในวรรณคดี เรื่องนี้ และเรื่องอื่น ๆ แทบทุกเรื่องของท่าน

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕.

๖.๒.๑.๓ บทพรรณนาโฉม

บทชมโฉม คือ บทพรรณนาความงามของตัวละครตัวใดตัวหนึ่ง ซึ่งอาจจะเป็นการชมโดยอาศัยถ้อยคำของกวีเอง หรือเป็นการชมโดยอาศัยตัวละครตัวใดตัวหนึ่งกล่าวชมก็ได้ บทชมโฉมในวรรณคดีโดยทั่วไป มักเป็นบทชมโฉมนางเอกแทบทั้งสิ้น เพราะถือว่าความงามเป็นคุณสมบัติที่สำคัญที่สุดของนางเอกในวรรณคดีไทย ส่วนบทชมโฉมพระเอกนั้นไม่สู้นิยมนัก เพราะพระเอกในวรรณคดีไทยมักเน้นด้านความสง่า ภาวภูมิ ความกล้าหาญหรือคุณสมบัติอื่น ๆ มากกว่าความงาม หากจะมีการชมโฉมบ้างก็ต่อเมื่อแต่งองค์ทรงเครื่องอย่างเต็มที่ โดยกล่าวเปรียบสลับ ๆ ว่า สง่างามเหมือนเทพเจ้าหรือสัตว์ที่มีความงามสง่า เช่น พระยาราชสีห์ พญาไกรสร เป็นต้น ไม่มีบทพรรณนาโฉมอย่างละเอียดก็ยกยาวเหมือนบทชมโฉมนางเอก หากจะมีการชมโฉมพระเอกอย่างละเอียดก็มักจะถือเอาความงามสง่าของพระเอกนั้นเป็นปมหรือปัญหาที่นำไปสู่การดำเนินเรื่องต่อไป เช่น ลิลิตพระลอ ความงามของพระลอ เป็นมูลเหตุที่ทำให้เกิดเรื่องราวต่าง ๆ และนำมาซึ่งความเศร้าสลดในตอนจบเรื่อง เป็นต้น

สำหรับบทพรรณนาโฉมในวรรณคดีเรื่องนี้ เป็นบทชมโฉมพระมเหสีพระเจ้าปรีดิปะ ผู้เป็นพระราชมารดาพระเจ้าอุเทน และเป็นตัวเอกฝ่ายหญิงที่มีบทบาทสำคัญต่อเรื่องอีกตัวหนึ่ง ทั้ง ๆ ที่ควรจะกล่าวชมโฉมพระนางสามาวดีมเหสีของพระเจ้าอุเทนมากกว่า แต่เพราะเหตุว่าอุเทนคำฉันท์เป็นวรรณคดีพุทธศาสนา กวีจึงมุ่งสอนคติธรรมทางศาสนา คือ ความไม่ประมาทในการทำความดีมากกว่าท่านอื่น ประกอบกับพระนางสามาวดีได้รับการยกย่องไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎกว่า เป็นพุทธมามกะที่ชื่อสัตย์และยึดมั่นในพุทธเจ้าอย่างยิ่ง ผู้แต่งจึงเน้นถึงคุณลักษณะความสวยงามภายใน คือความมีจิตใจสะอาดบริสุทธิ์ของพระนางมากกว่าความสวยงามภายนอกอันเป็นเพียงภาพลวงตา ไม่จริงยั่งยืน ดังนั้น บทชมโฉมพระนางสามาวดีจึงปรากฏเพียงข้อความสั้น ๆ ไม่ละเอียดลออเท่าบทชมโฉมมเหสีพระเจ้าปรีดิปะ บทชมโฉมดังกล่าวนี้ ได้แก่ ตอนที่ท้าวปรีดิปะทรงคร่ำครวญถึงความงามของนางก้วยความเสียดาย เมื่อทราบว่านางหายเพราะนกพาไป

ว่า

เสียดายยอดคุณพรชวิลาสคิดกาม	
ทกสวรวรคสรรคงาม	ฉุบัน
ฉวีวรรณพรหมพิทครลำนักศวีวิบูลย์	
เกษแก้วจำรูญนิล	มณี
คิ้วคอมกง กลดันกัณฑ์ทฤษฎี	
ชายเนตรละทีโลก	ละลาญ
กรรณางนุชกลอุบลวิบูลย์บาน	
นาสาอังกุสกาญจน	พิมล
งามโอษฐ์อรอุจแย้มและแกมปรีศกนธ	
แสงทันตระหทัยล	พระพราย
คางคือสีหและสอคือคองหงสละวาย	
อึงสามะผิงผาย	พิลาส
ทรวงเทียมแทนพระผทมภิรมย์รัตนอาสน	
ถันเทียมประทุมมาศ	บุกัถ
กรกลวงพระคเชนทรสุเรนทรฤทัน	
น้วนน้อยนขาวรรณ	วีเชียร
นาก็ศรีสมร เรียมก็เทียมทิพยเจเนียน	
โรมรันละเมียรเจียร	จรดิง
งามเอวอรบุพผาดตระการตระกลดลิ่ง	
คล้ายคลึงลันโหลวัล	ลกา
กล้วยทอง เทียมอุรุรง สคือขงขลิหลิลา	
เยื้องย่างละคราแล	ลำภา
นางไนไตรภพเทียมดูเบ็รียมลักษณะเฉลา	
แก้วกัลยาเยา	พที

บทชมโหมที่ยกมานี้แสดงให้เห็นว่า กวีกล่าวชมส่วนต่าง ๆ ของรูปร่างอย่างละเอียด กวักการแยกกล่าวถึงความงามของนางที่ละส่วนตั้งแต่ศีรษะจรดเท้า โดยการใช้ถ้อยคำพรรณนาเปรียบเทียบกับสิ่งที่มีลักษณะคล้ายกัน เช่น พรรณาวานางงามเป็นเลิศแม้แต่นางอัปสรบนสวรรค์ ก็งามสู้ไม่ได้ ใบหน้างามถึงดวงจันทร์วันเพ็ญ งามเป็นเงาราวกับมณีนิล คิ้วก่งคูกวักทนต์ คทาที่ชายามาแต่ละครั้งแทบจะทำให้โลกสลายลงไป ใบหูงามเหมือนกลีบบัว จมูกงามคล้ายช่อทอง ริมฝีปากมีรอยแย้มยิ้มตลอดเวลา แก้มหอมพริ้วงามเป็นเงาระยิบ คางงามคูกวักพญาราชสีห์ คองามเหมือนคอหงส์ ไทล่กว้างผึ่งผายแขนกลมกลิ้งอ่อนช้อยราววงช้าง นิ้วและเล็บงามสลกไส ทองรามเรียบประคองผึ่งน้ำทิพย์ ขากลมเกลาราวกับต้นกล้วยทอง เอวอ่อนงามคล้ายเครือเถาถวัลย์ ยามเยื้องย่างแต่ละครั้งก็งามสง่าคูกวักพญาราชสีห์ หากหญิงใดในสามโลกนี้งามเทียบมิได้อีกแล้ว เป็นต้น การใช้สำนวนโวหารเปรียบเทียบกับสิ่งที่มีส่วนช่วยให้อ่านเกิดจินตนาการร่วมพลอยนึกเห็นเป็นภาพอย่างแจ่มชัดตามไปด้วย นับว่าเป็นบทพรรณนาที่มีสำนวนโวหารไพเราะคือคอนหนึ่ง

กลวิธีการพรรณนาชมโหมของพระยาอิศรานุกภาพ(อัน) ในลักษณะเช่นนี้เป็นการชมโหมที่ดำเนินรอยตามแบบแผนของกวีโบราณ ซึ่งกวีรุ่นหลัง ๆ ก็ยึดถือเป็นแบบอย่างกันต่อ ๆ มา คือ มีการชมหน้าผาก คิ้ว คทา หู จมูก แก้ม ฟัน ปาก คาง และอื่น ๆ เป็นต้น อันจักว่าเป็นหลักแบบฉบับหรือเป็นวิธีการพรรณนาอย่างที่เรียกว่าเข้าแบบ แม้จะกระนั้นก็ดีพระยาอิศรานุกภาพ(อัน) ได้แสดงคุณสมบัติของกวีผู้มีความละเอียดกว่ากวีอื่น ๆ จะกล่าวพรรณนาเป็นพิเศษเพิ่มเติมลงไปว่า จมูกงามประคองคองช่อทอง แก้มประพินค้วยเครื่องหอมจนหอมฟุ้ง คางงามคองคางราชสีห์ แขนกลมกลิ้งราวกับวงช้างทรงของพระอินทร์ คือหมายถึง ช้างเอราวัณของพระอินทร์ ทองรามเรียบประคองคองผึ่งน้ำ เป็นต้น แม้ความงามที่พรรณนานั้นจะเป็นความงามแบบอุดมคติ เป็นนามธรรม มีส่วนเกินความจริงไปบ้าง แต่กวีต้องการให้อ่านใคร่รู้ลึกและสัมผัสความงามด้วยใจมากกว่าสัมผัสด้วยตาว่างมากเพียงไรจึงพรรณนาค้วยสำนวนโวหารเกินจริงเช่นนั้น ด้วยเหตุผลดังกล่าว พระยาอิศรานุกภาพ(อัน) จึงเป็นกวีที่สมควรแก่การยกย่องว่าเป็นผู้มีความละเอียดอ่อน และเพื่อให้บทชมโหมนี้มีลักษณะเด่นยิ่งขึ้น ผู้แต่งจึงใช้ศิลปะการเล่นเสียงสัมผัสสระและพยัญชนะไว้ในแต่ละวรรค

ตลอดทุกบท ทำให้คำประพันธ์ตอนนี้มีเสียงไพเราะสละสลวย ชวนให้เกิดอารมณ์ความรู้สึกเคลิบเคลิ้มในความงามของมเหสีพระเจ้าปรีดะไปค่าย จึงกล่าวได้ว่า อุเทนคำฉันท์เป็นวรรณคดีที่มีสำนวนโวหารเชิงพรรณนาที่ไพเราะงดงามเรื่องหนึ่ง

บทชมโฉมอีกตอนหนึ่ง ซึ่งพระยาอิศรานุกาภ (อัน) ใช้กลวิธีพรรณนาชมโฉมเป็นท่านองสงสัย ได้แก่ ตอนที่ชาวเมืองโกสัมพิลอบชมโฉมพระเจ้าอุเทนขณะประทับสำราญพระอิริยาบถอยู่ที่กรมไพร่พร้อมทั้งพิดคูพระหัตถ์ ชาวเมืองซึ่งไม่รู้จักพระเจ้าอุเทนมาก่อน จึงพากันคิดสงสัยว่าเป็นใคร มาจากไหน มานั่งทำไม เหตุใดจึงมีรูปโฉมที่สง่าภาคภูมิยิ่ง แล้วก็พากันคิดคาดคะเนไปต่าง ๆ นานาว่า ชะรอยคงเป็นเทพหรือเทวดาองค์ใดองค์หนึ่งแปลงกายมา เช่น อาจจะเป็นพระนารายณ์เทพเจ้าอวตารลงมา แต่เหตุใดจึงไม่ทรงสังข์ ทำไมจึงแปลงพระองค์ทรงพิดเช่นนี้ เป็นการอวตารปางใด หรืออาจจะเป็นท้าวปัญจสีขรเทพบุตร ผู้มีมวยผมหยาด และชำนานูเพลงพิด แต่เหตุใดจึงมีลักษณะแปลกไป หรืออาจจะเป็นท้าวชครสูมย์เป็นองค์หนึ่งในท้าวจตุโลกบาล และเป็นประธานของเหล่าคนธรรพ์ แต่ทำไมจึงไม่มีเหล่าคนธรรพ์ตามเสด็จมา หรืออาจจะเป็นพระเวสสุกรรมแปลงกายลงมา จึงมีฝูงช่างเป็นบริวารมากมายเช่นนี้ คำประพันธ์ว่า

ฤๅไท้เทเวรินทร์	จรจากเมืองเมรุ	พิมานมาคิน
โยไม่ทรงสังข์	หักขิณวรินทร์	แปลงองค์ทรงพิด
คังนี้ปางใด		
ฤๅเป็นองค์ปัญจ	ศิขรเทวัญ	ชำนีพิดไฟ
บุล เกทจุทา	ห้ายอกวิไล	เพี้ยนเพศเหตุใด
บททรงสงกา		

กรุงคโลกบาล	อัน เปนประธาน	คนธรรพ์คณา
ทรงนามขจรรัฐ	ปรากฏเคชา	เหตุไรไม่มา
ควยพลคนธรรพ์		
ภูไทเทวบุตร	อิศรสุมมุติ	เทพเทวกรรม
เพี้ยนพระภาคย์พิกตร์	คชลักษณ์ลาวัลย์	มาควยอนันต์
นาเคนทร์บริวาร ^๑		

การพรรณนาขมโฉมพระเจ้าอุเทนตอนนี้ พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ใช้กาพย์สุรางคนางค์เป็นคำพรรณนาความสงสัยของชาวเมืองยาวถึง ๕ บท ว่าเป็นผู้ใด มาจากไหน และทำไมจึงมานั่งอยู่ที่นี้ กลวิธีการพรรณนาจะใช้การตั้งคำถามเป็นกระตุก "ตา" ต้นบทเช่นนี้ตลอด เป็นลักษณะของกลบทแบบเพิ่มบังคับการซ้ำคำ หรือวลี ชื่อ "หงส์ทองลีลา" ซึ่งนอกจากจะช่วยให้คำประพันธ์ไพเราะ มีความบรรเจิดบรรจงในการแต่งแล้ว ยังช่วยเน้นให้เห็นความสงสัยของชาวเมืองว่ามีมากมายเพียงใด ขณะเดียวกันก็เป็นข้อความยกย่องเปรียบเทียบกับความสง่างามของพระเจ้าอุเทนว่างามประดุจเทพเจ้าไปในตัวด้วย ทั้งยังเป็นการช่วยให้ผู้อ่านได้ความรู้เกี่ยวกับเทพหรือเทวดาแต่ละองค์ว่ามีลักษณะเฉพาะหรือมีสัญลักษณ์ประจำตัวอย่างไร เช่น พระนารายณ์ต้องมีจักรประจำองค์ หรืออัษฎาสิขรจะต้องมีมวยผมหยาด ท้าวขจรรัฐจะต้องมีคนธรรพ์เป็นบริวารตามเสด็จ เป็นต้น การพรรณนาขมโฉมท่านองนี้มีปรากฏในวรรณคดีอื่น ๆ บางเหมือนกัน เช่น ในสมุทรโฆษคำฉันท์ ตอนพระโพธิ์เทพารักษ์ลอบขมโฉมพระสมุทรโฆษ คว้าความสงสัยว่าเป็นผู้ใด คว้าการใช้กระตุกบทว่า "ตา ในท่านองเกี่ยวกับอุเทนคำฉันท์ ดังตัวอย่างคือ

ฤาเทพยนิกรยักษา

ฤาพระกามา

ธีราชฤาจักรี^๒

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^๒สมุทรโฆษคำฉันท์, หน้า ๒๕.

๒.๒.๒ บทพรรณนาธรรมชาติ เป็นข้อความที่พรรณนาฉากในเรื่อง เมื่อกล่าว
 ดำเนินเรื่องไปถึงตอนที่ตัวละครเดินทางไปในป่าก็เกิดทางเที่ยวเอนในส่วน หรือกำลัง
 ล่องเรือตามลำน้ำหรือทะเลก็ การที่จะบอกเพียงว่าตนอยู่ที่ไหนยอมไม่ทำให้ผู้อ่านเห็นจริง
 ตามไปได้ กวีจึงใช้กลวิธีให้ตัวละครพรรณนาสิ่งที่ตนพบเห็นนั้น เช่น ถ้าตัวละครกำลังเดิน
 ทางอยู่ในป่าก็จะชมพันธุ์ไม้ นกและสัตว์ป่าต่าง ๆ หากกำลังเดินทางตามลำน้ำก็จะชม
 สัตว์น้ำต่าง ๆ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพคล้อยตามไปด้วย อย่างไรก็ตามการชม
 ธรรมชาตินี้ กวีมิได้ถือเอาความสมจริงหรือความถูกต้องตามสภาพที่แท้จริงเป็นหลักสำคัญ
 ในการแต่งบทพรรณนาชมธรรมชาติ กล่าวคือ กวีจะไม่กังวลกับข้อเท็จจริงตามหลักวิชา
 พฤกษศาสตร์ที่วากุมิประเทศอย่างนั้น ๆ ควรจะมีสัตว์ชนิดใดบ้าง พืชอะไรบ้าง แต่กวี
 จะถือความพอใจของตนเป็นใหญ่ เพราะกวีมีสิทธิที่จะกล่าวถึงสิ่งใดก็ตามที่ตนพอใจได้
 เสมอ อาจจะกล่าวชมสัตว์ในนิยาย เช่น ราชสีห์ มังกร กิเลน นกการเวก อยู่ปะปน
 กับสัตว์ที่มีอยู่จริง หรืออาจจะนำปลาน้ำจืดมาวางเคียงกับปลาน้ำเค็มก็ได้ ทั้งนี้เป็นต้น
 บทพรรณนาธรรมชาติจึงไม่มีความเกี่ยวข้องกับเนื้อเรื่องเท่าใดนัก เป็นบทพรรณนาที่แสดง
 ความสามารถเชี่ยวชาญของผู้แต่งในแง่ศิลปะของการแต่ง โดยเฉพาะทางด้านของ
 อักษรศิลป์มากกว่า

บทพรรณนาธรรมชาติในอุเทนคำฉันท์มีอยู่ ๒ ตอนด้วยกัน ตอนแรก เป็นตอน
 พระเจ้าปรีดิ์ปะพามเหสีชมพันธุ์ไม้นานาชนิดในส่วน ตอนสอง คือ ตอนพระเจ้าอุเทน
 เดินทางมายังกรุงโกสัมพสีเมื่อทราบว่าท้าวปรีดิ์ปะสันพระชนม์ ตอนที่สาม คือ ตอน
 พระเจ้าอุเทนเสด็จไปจับช้างยนต์ที่พระเจ้าจันทปะชไซโซไซเป็นอุบาย ลวงจับพระองค์

๑ สิทธิพิเศษของกวีที่จะแต่งหรือกล่าวถึงสิ่งใดก่อนหลัง ไม่จำเป็นต้องดำเนิน
 ไปตามกฎเกณฑ์ของการประพันธ์นั้น เรียกว่า กวียานุโลม.

เป็นเชลย ตอนที่สี่ คือ ตอนพระเจ้าอุเทนพาพระนางवासุดหัตตาทหนี เมื่อพ้นเขตเมือง
อุชเชนีแล้วก็ชวนนางขมไม้ นก และสัตว์ป่าต่าง ๆ ตอนที่สี่ เป็นการชมธรรมชาติของ
พระเจ้าอุเทน และนางवासุดหัตตาทขณะเดินทางจากพลับพลาในป่ามายังเมืองโกธัมพี
และตอนสุดท้าย คือ ตอนพระเจ้าอุเทนพานางवासุดหัตตาทชมสวนในเมืองโกธัมพี

ถึงโลกลาวแล้วว บพพรรณนาธรรมชาตินั้น กวีแต่งขึ้นเพื่อแสดงความสามารถ
เชิงอักษรศิลป์มากกว่าจุดประสงค์อื่นใด ทั้งนี้พิจารณาบทพรรณนาที่จึงมุ่งวิเคราะหว่า
ในบทพรรณนาชมธรรมชาตินั้น ๆ ผู้แต่งต้องการแสดงความสามารถทางด้านใด เป็นการ
ชมธรรมชาติโดยวิธีใด เมื่อผู้วิจัยได้ศึกษาพิจารณาการชมธรรมชาติแต่ละตอนของ
อุเทนคำฉันท์แล้ว พอสรุปถึงเจตนารมณ์และเกิดประสงของการชมธรรมชาติของกวีได้ดังนี้ คือ

๖.๖.๖.๑ การพรรณนาเพื่อแสดงศิลปะของการแต่งบทชมธรรมชาติ แม้จะมี
จุดประสงค์ที่จะเล่าถึงการเดินทางวาชขณะนั้นตนเองกำลังอยู่ที่ไหน แต่ควยวิสัยของกวีก็อดไม่
ได้ที่จะแสดงฝีมือทางด้านการแต่งคำประพันธ์ให้ประจักษ์ตาแก่ผู้อ่าน โดยหาวิธีเล่นคำ
บ้าง เล่นสัมผัสบ้าง ควบการแต่งเป็นกลบทชนิดต่าง ๆ บ้าง หรือควยวิธีอื่น ๆ เพื่อให้
เกิดความไพเราะสละสลวย หรือเพื่อให้เกิดภาพพจน์ที่แจ่มชัด อันเป็นรสของกาพย์กลอน
อย่างหนึ่ง จนความสำคัญของบทพรรณนาชมธรรมชาติมุ่งไปที่ความไพเราะมากกว่าสภาพ
ความเป็นจริง เกี่ยวกับเรื่องนี้ ดร.วิทย์ ธีระศรียานนท์ ให้ความเห็นว่

∴ ในการร้อยกรองข้อพิพจน์ใจของคนที่ได้จากธรรมชาติ กวีของเรา
มีความนิยมยึดแนกไปจากกวีชาวต่างประเทศโดยมาก คือ เรามุ่ง
เอาความไพเราะของการประพันธ์ ซึ่งเกิดจากการเล่นคำ เล่น
อักษร เป็นใหญ่มากกว่าที่จะพรรณนาความเป็นอยู่ของสัตว์และคนไม่ตาม
ความจริง และคนหาหลักณะพิเศษที่ทำให้เขาในคำบทหนึ่งผิดกับอีก
คำบทหนึ่ง ”

๑ วิทย์ ธีระศรียานนท์, วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์, หน้า ๓๒๐.

มีบทชมธรรมชาติในอุเทนคำฉันท์หลายตอนที่เห็นได้ชัดว่า ผู้แต่งมุ่งความ
ไพเราะสะสละสวยของคำประพันธ์มากกว่ามุ่งบรรยายสภาพความเป็นจริงของธรรมชาติ
เช่น ตอนพระเจ้าปรีนครปะชวันพระเมสเสซึ่งทรงครรภแก่ประพาสุทธานหน้าพระลาน
ผู้แต่งใช้ฉันท์ ๑๑ (อินทรวีเชียรฉันท์) พรรณนาพันธุ์ไม้นานาชนิด ดังนี้

ไม้ดอกและไม้ค้ำ	ก็ผลิผลักระบัคไบ
คอก <u>ผลลกล</u> ใน	บริ <u>เวณ</u> วิ <u>วิช</u> ว <u>รรณ</u>
แบ่ง <u>บาน</u> คร <u>การ</u> ขอ	ระ <u>กะ</u> ก <u>อ</u> ระ <u>คน</u> ค <u>ัน</u> ช
มา <u>โน</u> ช <u>ประ</u> หนึ่ง <u>น</u>	ท <u>วะ</u> น <u>าน</u> ค <u>ำ</u> ร <u>า</u> ฎ <u>ร</u> ม <u>ย์</u>
ส <u>าร</u> ภ <u>ี</u> ระ <u>ค</u> ู <u>คว</u> ง	ร <u>ส</u> ร <u>วง</u> ช <u>ะ</u> ช <u>ว</u> ย <u>ณ</u> ม
ส <u>าย</u> ห <u>ยุ</u> ค <u>ช</u> จ <u>ร</u> ล <u>ม</u>	จ <u>ร</u> ุง <u>ร</u> ิน <u>ร</u> ำ <u>เพ</u> ย <u>พ</u> าน
ก <u>รร</u> ณ <u>ี</u> กา <u>ณ</u> กา <u>แ</u> ก <u>ว</u>	พ <u>ิก</u> ล <u>เก</u> ษ <u>สุ</u> ม <u>น</u> ท <u>าน</u>
เส <u>า</u> ว <u>ร</u> ส <u>ท</u> ระ <u>บ</u> อ <u>ก</u> บ <u>าน</u>	ร <u>ส</u> ค <u>ณ</u> ช <u>อ</u> ำ <u>ไฟ</u> พ <u>วง</u> ^๑

จะเห็นว่า กวีชมพันธุ์ไม้เหล่านี้ด้วยการเล่นเสียงสัมผัสในอย่างแพรวพราว
ซึ่งมีทั้งสัมผัสสระและสัมผัสอักษร เป็นคู่ ๆ ในแต่ละวรรคคล้ายสัมผัสในของกลอนสุภาพ
การสัมผัสในเป็นคู่ ๆ นี้ ส่วนใหญ่จะเป็นการสัมผัสอักษรมากกว่าสัมผัสสระ และเป็น
ชนิดที่มีสองคำคู่กันบ้าง มีคำอื่นคั่นบ้าง คล้ายสัมผัสคู่ หรือ แทรกคู่ของกลอน สัมผัส
คู่ในแต่ละวรรคมีดังนี้คือ บทแรก ได้แก่ คำ ผลิ-ผลัค บัค-ไบ เวณ-วิ วิช-วรรณ
บทที่ ๒ ได้แก่ แบ่ง-บาน กะ-กอ คน-คันช หนึ่ง-นิน ราชู-รมย์ บทที่ ๓ ได้แก่
คู-ควง รส-รวง ชะ-ชวย รุง-ริน เพย-พาน บทที่ ๔ ได้แก่ กา-แก้ว
กุล-เกษ บอ-กาน และ ไฟ-พวง ส่วนสัมผัสสระคล้ายสัมผัสเทียบเคียงของกลอน
คือ ผลัค-บัค ผล-กล ในบทแรก บาน-การ กะ-ระ ในบทสอง เป็นต้น การ
เล่นเสียงสัมผัสเช่นนี้ ช่วยเพิ่มความไพเราะให้แก่บทชมธรรมชาตินี้มาก

^๑พระยาอิศรานุภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๗.

บทพรรณานาชมพันธุ์ไม้อีกคนหนึ่ง ซึ่งก็แสดงความสามารถเชิงศิลปะของการแต่งโดยนำเอาชื่อพันธุ์ไม้ที่มีเสียงพยัญชนะตัวเดียวกันทั้งหมดมารวมอยู่ในวรรคเดียวกัน ตามระเบียบของกลบท เรียกรการ เล่นเสียงสัมผัสตัวเดียวกันทั้งวรรคเช่นนี้ว่า "อักษรล้วน" แม้จะไม่เป็นอักษรตัวเดียวกันทั้งหมดก็ตาม แต่ก็ เป็นวิธีช่วยให้เกิดเสียงไพเราะได้อย่างงดงาม เพื่อเพิ่มรสของคำประพันธ์ เช่น

<u>ปริงปรางปรังปรูปริก</u>	กรจับจิกขจรจันทน์
<u>สละสลบ์แสดงพัน</u>	พยอมโยชกาภาจัน
<u>ทิ้งถวนกระทมกระทุง</u>	อำพันพวงหลายลาน
<u>ตุ้มตาคุมตองตาล</u>	ยี่สุนโกกมสังสน ^๑

การพรรณานาชมธรรมชาติโดยการ เล่นอักษรล้วนทำนองเดียวกันนี้มีปรากฏในตอนที่พระเจ้าอุเทนพานางवासุดหัตตาทามปลา อีกคนหนึ่ง คือ

<u>สถิตสลาภสลับ</u>	และแปนแปบตะพงเพียน
<u>นนพรีกระทีเคียร</u>	ระคะกาและมาหุม
<u>ชอยชาชีวิสุขเสื่อ</u>	<u>ขาวเข้มเขือและขางลาย</u>
<u>คองคุชระโคสวาย</u>	คละคลำคลาคลาสนิม ^๒

จะเห็นได้ว่า ฉันทลักษณ์ที่มีความไพเราะด้วยอักษรสัมผัสและจังหวะอย่างดีเยี่ยม

นอกจากนี้ยังมีบทชมปลาที่ไพเราะอีกบทหนึ่งในอุเทนคำฉันท์ ซึ่งก็แต่งพรรณานาชมควยการ เล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะด้วยการใช้คำรองสุดท้ายในวรรคหน้า

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๕.

เป็นคำขึ้นต้นของวรรคถัดไป แบบกลบท นาคบริพัตร หรือบางบทก็ใช้คำสุดท้ายของ
บทหน้าเป็นบทขึ้นต้นของบทถัดไป แบบกลบทมาเทียบมรด เช่น

มัตยาเหลือไทรโคสกลา	โคสกล่าเหยื่อหา
ยังฝังคละคล้ายสวายไหว	
สวายหวากากกโกโลย	โกโลยเลนโคล
เซงขอคารคือคางเป็อน	
คางเป็อนบอกแกมร่ำเชื่อน	แกมร่ำชายเก็อน
ไปหาไปสู่มุมมอ ^๑	

ในอุเทศคำฉันท์ยังมีการชมธรรมชาติอีกแบบหนึ่งซึ่งก็มีจุดประสงค์ที่จะ
แสดงศิลปะของการประพันธ์ด้วยการเดินเสียงสูงต่ำของถ้อยคำ เพื่อให้เกิดเสียงดนตรี
เมื่ออ่านออกเสียงจะมีสำเนียงสูงต่ำน่าฟังมาก เทียบได้กับกลบทชื่อ "ตรีประดับ หรือ ตรี
เพชรพวง" หรือกลประดับ คือ การนำคำ ๆ ใด ๆ มาผันวรรณยุกต์สามัญ เอก และโท
รวม ๓ เสียงเรียงกันไปภายในวรรคเดียวกัน เช่น

แห <u>ทอง</u> ทอง <u>ทอง</u> ชล	ด <u>แวง</u> ว <u>ล</u> และ <u>พ</u> น <u>ไพ</u> ร
ช <u>ว</u> า <u>ค</u> ร <u>แวง</u> ไ <u>ว</u>	ฉ <u>วี</u> ห <u>ว</u> ก <u>ด</u> แ <u>ว</u> ก <u>เว</u> ียน ^๒

คำที่นำมาเสียงวรรณยุกต์ในที่นี้ คือ ทอง ทอง และ ทอง ซึ่งเสริมให้คำ
ประพันธ์มีเสียงสูงต่ำไพเราะน่าฟังมาก

๒.๒.๒.๒ การพรรณนาเพื่อแสดงความรู้ เพราะเหตุที่ภควีสามารถใช้จินตนา
การได้อย่างอิสระ ดังนั้นในการพรรณนาบทชมธรรมชาติบางตอนก็จึงดีโอกาสแสดง
ความรู้เกี่ยวกับชื่อพันธุ์ไม้และสัตว์ต่าง ๆ ของคนไทปรากฏ โดยพยายามกล่าวถึง
ชื่อสัตว์ป่า นก ปลา และต้นไม้านานชนิดที่ภควีรู้จักใ้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ โดยไม่
คำนึงถึงสภาพความเป็นจริง หรือข้อเท็จจริง เช่นเดียวกับบทชมธรรมชาติแบบแรก เช่น

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.
^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๕.

ตอนชมโขนช่างที่พระเจ้าอุเทนกุมารอ่านอาคมและคิดพิณเรียก เพื่อคัดเลือกใช้ในกองทัพ
ช่างไปบุกเมืองโกสัมพี ก็มีการพรรณานาวา

คชสรรพจรจรโจยบริวาร	บริเวณวานนต
ก็เต็มค้วยนาคนานันต	
นาแบกคชฉกษณดิบพรรณ	ฉิบพวกศกรรจ
สลอนสลางลางพงก	
ลางเผาศออำนาจวงก	คชาธารมาตงก
พินายพิเนกเอกทันต	
เผือกเนี่ยมนิลนพสุบรรณ	สุปติบริษิงคัล
โคบุตรชมลมน้ำหลาย	

ช่างที่พรรณานาในกาพย์มัง ๑๖ ช่างบนนั้น ล้วนแล้วแต่เป็นช่างตระกูล
ต่าง ๆ ทั้งที่มีลักษณะดีและชั่ว ช่างลักษณะดีเรียกว่า อำนาจวงค์ อิศรพงค์ และวิษณุ
หรืออักษิพงค์ภักดี ส่วนช่างที่มีลักษณะชั่วเรียกว่า อักษิพงค์ปาลักษิณ และ อักษิพงค์
หุโรไทย ^๒ ช่างตระกูลต่าง ๆ ที่กล่าวถึงในบทพรรณานาชมธรรมชาติตอนนี้ คือ พินาย
พิเนก เอกทันต เผือก เนี่ยม นิล นพสุบรรณ สุประสิทธิ์ ษิงคละ โคบุตร และชมลน

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕ - ๖๐.

^๒ ละเจียก วิสุทธิแพทย์, "ภาคผนวก ก." ช่างในวรรณคดีสันสกฤตและ
วรรณคดีवादี้, หน้า ๖๑๕ - ๕๓.

จากการพรรณานาตอนี้ ทำให้ผู้อ่านมีความรู้เรื่องช้าง ๑๐ ประเภท ซึ่งมีชื่อเรียกต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว

เมื่อพรรณานาตมสัตว์ป่า ก็แสดงความรู้เกี่ยวกับชื่อสัตว์ป่าต่าง ๆ อันเป็นสัตว์ที่เหาส่วนมากไว้เพียง ๕ บท แต่ผู้อ่านจะได้รู้จักสัตว์ป่าเหล่านั้นมากมายถึงเกือบ ๓๐ ชนิด คือ

นานาพรรณมีควนาคระราย	
ฟานกว้างละมั่งทราย	ฉมับ
หมี่หมูหมูที่ป่าและกาบรอนันต์	
ทักทอกะทิงท้อ	พิมา
สิงคิตส์อักษะสีหจิตรมิกชัคคา	
ลอลินกิเลนดา	สลอน
จุมคเมนโสดสิงคาลและกาบสีหนิกร	
พังพอนกระจงจา	นรี
เชียงฉาฉาปีตะกาวิหาระและกบี่	
สรรรโสดสะสาชนี	อนันต์

ในส่วนที่เป็นบทพรรณานาตมปลา ผู้แต่งก็กล่าวชมปลาต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งปลาน้ำจืดและปลาน้ำเค็มไว้มากมายกว่า ๑๐ ชนิดเช่นกัน คือ

นวลจันทร์ จิ้งจอกชวาคขวาง สร้อยสร้าชีวิตแขง
ปักเป้าแลแปนแปปน

๑ พระยาอัครวิธานภาพ (อน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๑๑๓.

คฤมพูกอกอ้าวอานนท์	อานันท์ยัสสน
สี่เสียบกระโสมงหนามหลัง	หลิกหนาลากอิงดัง
โธมาตาเกี่ยวทุ้ง	
ผักพราแฉพรวนพรมพราวม	
ชโคตคาบตองคูกโคคตตาม	เพียนทองทองชลามพู่
ชระเหลี่ยกโนกานกอบัว	

การแต่งบทพรรณนาชมธรรมชาติโดยกวีต้องการจะแสดงความรู้และเพื่อให้ความรู้ทางธรรมชาติวิทยาแก่ผู้อ่านอย่างกว้างขวางนั้น ยังปรากฏอยู่ในอุเทนคำฉันท์ตอนอื่น ๆ อีกหลายตอน

๖.๖.๖.๓ การพรรณนาเพื่อแสดงความรู้สึกต่าง ๆ ของตัวละคร

บทพรรณนาชมธรรมชาติบางครั้งก็จะใช้เป็นเครื่องมือแสดงอารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ ของตัวละคร เช่น อารมณ์หวาดกลัว อารมณ์อาเหว หรืออารมณ์โศกเศร้า ฯลฯ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้อ่านเข้าถึงอารมณ์เหล่านั้นของตัวละครได้อย่างใกล้ชิด เช่น ในลิลิตพระลอตอนบรรยายถึงนางรินนางโรยพี่เลี้ยงพระเพื่อนพระแพงเดินทางไปหาปู่เจ้าสมิงพราย เพื่อขอให้ทำเสน่ห์พระลอ กวีจะพรรณนาให้อ่านเห็นว่านางทั้งสองเดินทางไปด้วยความอกสั่นขวัญหาย สภาพป่านั้นมีแต่ความน่ากลัวสัวตัวร้าย แต่ข้ากลับนางได้พบแต่ภาพรื่นรมย์ เพราะผู้แต่งต้องการให้อ่านเห็นถึงความรู้สึกของพี่เลี้ยงว่า ตอนหาไปนางมีความกังวลใจ ไม่แน่ใจว่าพระที่รับอาสาเจ้านายมาจะสำเร็จหรือไม่ จึงทำให้เกิดความหวาดกลัวต่าง ๆ มองธรรมชาติทุกอย่างเป็นสิ่งน่ากลัว แต่เมื่อพระที่อาสาสำเร็จ จิตใจสบาย อารมณ์สดชื่น หหมดความกังวล จึงมองทุกอย่างเต็มไปด้วยความสวยงามและนารีรื่นรมย์ยิ่ง การชมธรรมชาติจะงามหรือไม่จึงขึ้นอยู่กับอารมณ์ของตัวละคร เป็นสำคัญ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

การพรรณนาธรรมชาติทำนองนี้มีไ้มาในวรรคคี่นิราศ หรือในวรรคคี่ที่มีจำนวนนิราศแทรกอยู่ เช่น โคลงนิราศกรรณิรินทร์ หรือดิลิตตะเลงพ่าย เป็นต้น ใจความสำคัญของการชมธรรมชาติอยู่ที่การรำพึงรำพันคร่ำครวญถึงนางในนิราศที่ต้องจากมากด้วยความอาลัยอาวรณ์ในความรักอย่างยิ่ง เพราะอารมณ์นี้แต่ความเศร้าหมองจึงมองทุกสิ่งทุกอย่างด้วยความโศกเศร้า พอพบเห็นสิ่งใดจิตก็จะประหวัดถึงนาง แล้วก็รำพันโหยงสิ่งนั้นไปดังครั้งที่อยู่ร่วมกับนางด้วยความสุข การชมธรรมชาติแบบนี้เรียกว่าการชมธรรมชาติทำนองนิราศ วิธีชมก็มักจะเลือกชมเฉพาะข้อเด่นไม้หรือสัตว์ที่สามารถเชื่อมโยงไปถึงนางผู้เป็นที่รักได้ หรือพรรณนาถึงความรัก การพลัดพราก รวมทั้งเรื่องราวในอดีตของตัวละครผู้ตกอยู่ในอารมณ์แห่งความเศร้าเหล่านั้น พระยาอิศรานุกภาพ (อน) ได้แทรกบทชมธรรมชาติทำนองนิราศ หรือจำนวนนิราศไว้ในอุทานคำฉันท์ ๒ ตอน คือ

นมนางวิลาลย์	ปร เหน็ดนัยคุณน
ทลีเลอรุกชล	ขบิรามพุกระหายหอม
เห็นว้อพันรุกรชรัศ	ก็กำหนดมโนตรอม
กลกรพระแมจอม	ตระอรแอบประทมชม ^๑

ฉันทฉันทวิเชียร ๒ บทนี้ คือจำนวนนิราศที่แทรกอยู่ในอุทานคำฉันท์ เป็นตอนที่พระเจ้าอุเทนทรงคร่ำครวญถึงพระมารดาด้วยความรักและคิดถึง เมื่อต้องพลัดพรากมา จึงเปรียบสิ่งที่เห็นกับพระมารดา เพราะขณะนั้นพระอุเทนมีเพียงพระนางคนเดียวเท่านั้นที่เป็นที่รักของพระองค์ เมื่อพบเห็นสิ่งใดจึงนึกถึงแต่พระมารดาเพียงผู้เดียว การชมธรรมชาติตอนนี้นับว่าสมเหตุสมผลมาก วิธีเปรียบแบบนี้ไม่มีในวรรคคี่เรื่องใด พระเจ้าอุเทนทรงเปรียบว่า เห็นถนนมนาง ซึ่งงามคล้ายดินหิ้งของพระนาง ทำให้หวดระลึกถึงรสน้ำนมอันหอมหวานของนาง เห็นแถววัลย์ที่พันโอบต้นไม้ใหญ่ก็ทำให้ตรอมใจ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔.

คิดถึงนางกวยความอาวรณ์ เพราะคล้ายกับมือของนางที่เคยตระกองกอดพระองค์เซซมเมื่อยามนอน อจกดาวไควว่า บทพรรณนาชมธรรมชาติ ๒ บทนี้ แม้จะพรรณนาอย่างสั้น ๆ แต่ก็มีส่วนนวนโวหารไพเราะ เหมาะกับเนื้อเรื่องตอนนี้อย่างดียิ่ง ทั้งยังทำให้อนุอาณเข้าใจถึงอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร ได้ที่มีความรักและคิดถึงพระมารดามากเพียงใด จักว่าเป็นบทชมธรรมชาติที่เด่นมากตอนหนึ่งของวรรณคดีเรื่องนี้

บทชมธรรมชาติที่มีลักษณะเป็นส่วนวนนิราห์ซึ่งแทรกอยู่ในอุเทนคำฉันท์อีกตอนหนึ่งคือ ทวนพระเจ้าอุเทนครวญถึงพระนางสามาวดี ขณะเสด็จไปจับช้างยนต์ในป่าว่า

คืบ <u>แค</u> ก็ <u>คืบ</u> ใน <u>อร</u> ระ <u>วาง</u>	มา <u>คิง</u> กว้าง <u>จ</u> คืบ <u>ใจ</u>
ก <u>ก</u> เพ <u>ลิ่ง</u> ตั้ง <u>เพ</u> ลิ่ง <u>ด</u> กล <u>ใน</u>	ก <u>ม</u> ล <u>พ</u> ล <u>ง</u> คือ <u>เพ</u> ลิ่ง <u>ก</u> อง
น <u>ก</u> เป <u>ลา</u> ท <u>ัง</u> เป <u>ลา</u> ส <u>ม</u> ร <u>เบ</u> ดิ <u>ย</u>	ใน <u>ค</u> ง <u>เ</u> ย <u>ว</u> บ <u>เพ</u> ื่อ <u>น</u> ส <u>อง</u>
ส <u>ัก</u> ว <u>า</u> น <u>ิ</u> ร <u>า</u> ร <u>ส</u> สม <u>พ</u> อง	ส <u>ั</u> ป <u>ท</u> วัน <u>แ</u> ศ <u>ร</u> ญ <u>จ</u> วน
นาง <u>น</u> ว <u>ล</u> คือ <u>น</u> ว <u>ล</u> น <u>ุ</u> ช <u>ป</u> ร <u>ัก</u>	ห <u>ว</u> ล <u>ก</u> ำ <u>ห</u> น <u>ัด</u> น <u>แ</u> บ <u>เน</u> ื่อ <u>น</u> ว <u>ล</u>
ก <u>ระ</u> ส <u>า</u> ก <u>ระ</u> ส <u>ัจ</u> จ <u>ิต</u> ก <u>ำ</u> ร <u>ว</u> ญ	ก <u>ี่</u> ส <u>ว</u> ใ <u>จ</u> บ <u>ใ</u> ห <u>เ</u> ม <u>า</u>
น <u>ก</u> ท <u>ัก</u> ร <u>ุ</u> ท <u>ัก</u> แ <u>ะ</u> ฉ <u>ม</u> ท <u>วง</u>	ใ <u>ห</u> ล <u>ะ</u> ค <u>ว</u> ง <u>สุ</u> ค <u>า</u> พ <u>ง</u> า
น <u>ก</u> ห <u>ว</u> า <u>ร</u> ู <u>ว</u> า <u>ก</u> ุ <u>ณ</u> ี <u>น</u> ำ <u>ภ</u> า	จะ <u>น</u> เ <u>น</u> น <u>ำ</u> ก <u>ุ</u> อ <u>ำ</u> น <u>ว</u> น ^๑

บทชมธรรมชาติที่ยกมานี้ กวีต้องการให้อนุอาณเกิดอารมณ์คล้อยตาม คือ รู้สึกโศกเศร้าหวนใจไปกับตัวละครกวย ขณะเดียวกันก็ต้องการให้เสียงคำประพันธ์ไพเราะเพราะพริ้ง ซึ่งจะมีส่วนช่วยให้เกิดอารมณ์ถึงกดาวไควด้วย กวีจึงใช้วิธีเล่นคำ โดยการเสียงสัมผัสและซ้ำคำ แต่ความหมายของคำเหล่านั้นแตกต่างกันคือ บทแรก บาทเอกเล่นคำซ้ำว่า คืบ ไคแค คืบแค เป็นคำนามหมายถึง นกชนิดหนึ่งจำพวกเป็ดน้ำ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖ .

กับคำว่า คับอกคับใจ เป็นคำกริยาหมายถึง อึดอึดใจ หรือ อึดอันตันใจ คือหมายความว่า พระเจ้าอุเทนทอดพระเนตร เห็นนกคับแคแล้ว เกิดความอึดอันตันใจและอึดอึดใจ เพราะต้องพราวจากนางมาอยู่ในดวงกว้างเพียงคนเดียว บาทโท กวีเลนคำ เพลิง คือ กคเพลิง เป็นคำนาม หมายถึง นกคคชนิดหนึ่ง กับคำ เพลิง และ กองเพลิง เป็นคำนามเช่นเดียวกัน แปลว่า ไฟ หมายความว่า เห็นนกคคเพลิงก็เกิดความรู้สึกร้อนรุ่มใจคุดัง กองเพลิง ที่ลุกโชนขวางและส่องอยู่ในอกเพราะคิดถึงนาง บาทที่สอง บาทแรก กวีเลน เสียงสัมพันธ์กับพยัญชนะ ปล คือ ปลา เป็นคำนาม หมายถึง นกชนิดหนึ่งขนาดเท่านกเขาชนิดเดียวอ่อนกับคำ ปลา และ ปลิว ซึ่งหมายถึง อ่างกว้างว่าเหว หมายความว่า มองเห็นนกปลาทำให้อึดอึดใจว่าช่างคล้ายกับความว่าเหวปลาปลิวใจที่ส่องมาอยู่ในดวงเพียงคนเดียว ไม่มีนางเป็นเพื่อน บาทสองกวีเลน เสียงพยัญชนะ คือ สั คือ สัควา เป็นชื่อ นกชนิดหนึ่งบินเร็วมากตัวเล็ก กับคำ สั หมายถึง เวลา ๘ วันที่พระองค์ทรงร่างสรรภมาจึงทำให้มีความรัญจวนหาด้วยความอาวรณ์ยิ่ง บาทที่สาม บาทเอกเลนคำ นวล คือ นางนวล เป็นชื่อนกเป็นคำนาม กับคำ นวลนุช หมายถึงนาง และคำ นวลเนื้อ หมายถึง เนื้อที่ผูกมองเป็นนวลใย หมายความว่า นกนางนวลทำให้หวดคิดถึงนางผู้มีเนื้อนวลใยด้วยความรักอาลัยยิ่ง บาทโท เลนคำ สา คือ กระสา ชื่อนกชนิดหนึ่งคล้ายนกยาง กับ สาใจ เป็นคำกริยา สมใจ หรือสะใจ คือกล่าวเป็นเชิงประชดตนเอง เมื่อมองเห็นนกกระสาวาสาใจแล้วที่ไม่ยอมให้นางคิดตามมา ส่วนในบทสุดท้าย บาทแรก กวีเลนคำ ทัก ชื่อนกชนิดหนึ่งกับคำ ทักท้วง แปลว่า คัดค้าน หมายความว่า นกทักช่างไม่รู้จักทักหรือท้วง ต่อการที่พระองค์ถึงนางบางเลย บาทสอง เลนคำ ว่า โดยมีเสียงเดียวกัน แต่วิธีเขียนต่างกัน รูปวรรณยุกต์ต่างกันด้วย คือ หว่า เป็นชื่อนก กับ ว่า เป็นคำกริยา หมายถึง พุด หรือ บอก คือหมายความว่า นกหวารูจักที่จะพุด แต่ใจจริงไม่สนใจที่จะแนะนำแก่พระของคบาง ในบาทนี้ กวีเลนคำ ๒ คำ คือ นกหว่า - ว่า และ นำภา กับ แนะนำ

มีข้อน่าสังเกตว่า บทพรรณนาธรรมชาติที่ยกมานี้ นอกจากกวีจะใช้วิธีแต่งชมธรรมชาติด้วยการเล่นเสียงสัมพันธ์และการเล่นคำซ้ำแล้ว ยังมีการแต่งคล้ายกับกลบท

ชื่อ กนิษฐเก็บบัว เพราะในแต่ละวรรคจะมีการเล่นคำซ้ำหนึ่งคู่เกือบทุกวรรค ทำให้เพิ่มเสียงไพเราะให้แก่คำประพันธ์ยิ่งขึ้น เนื่องจากมีการเพิ่มสัมผัสในแต่ละวรรค การแต่งบทชมธรรมชาติตอนนี้จึงเป็นการยืนยันถึงความสามารถของกวีในศิลปะการแต่งคำประพันธ์ โดยการแทรกสำนวนนิราศ เพื่อแสดงถึงอารมณ์ความรู้สึกของตัวละครได้อย่างเหมาะสมและไพเราะเพราะพริ้งมาก

๖.๖.๖.๘ บทพรรณนาธรรมชาติเพื่อแสดงภาพที่เป็นจริง แม้ว่าจะมีการพรรณนาธรรมชาติด้วยวิธีการที่พลิกแพลงถึงกล่าวแล้ว ก็มีใต้หมายความว่ากวีไทยไม่สามารถพรรณนาภาพธรรมชาติตามสภาพที่เป็นจริงได้ เพราะวรรณคดี คือ การบันทึกภาพ จึงมีวรรณคดีหลายเรื่องที่ยืนยันถึงภาพความงามของธรรมชาติโดยตรง และตามสภาพที่เป็นจริงเป็นต้นว่า ภาพหอโกลงประพาสธารทองแดงของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ซึ่งทรงพรรณนาว่า

กว้างทรายรายกินทูลา	สุกรป่าพาพวกจร
สุนัขในไล้เหาหอน	ตามเป็นหมู่พญูเพรียกเสียง ^๑

พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) เป็นกวีอีกผู้หนึ่งที่แสดงฝีมือการแต่ง เพื่อบันทึกภาพความงามของธรรมชาติตามสภาพที่แท้จริงไว้ในอุเทนคำฉันท์เช่นเดียวกันกับกวีอื่น ๆ คือตอนพระเจ้าอุเทนลอบพาพระนางवासูลีหนีออกจากเมืองอุชเชนี และเมื่อเข้าเขตเมืองโกสัมพีนครอันตรายนแล้ว จึงมีชวนางชนนภมไม่อย่างสบายพระทัยว่า

กระหิงถิกหวงไพรตรัง	เปลี่ยวปละกำลัง
แลเอนลำพองสองเขา	
กานรเลงเผื่อแฝงเงา	พยัคฆจับโจมตีเอา
ปะปัดปะป่วนกลางแปลง	
ตางคนตอตางกำแหง	ตาปลาบแปลงแสง
ฉวัดเฉวียนเวียนไว	

^๑ พระประวัติและพระนิพนธ์ทรอยกรอง, หน้า ๑๐๘.

เนื้อ เบือกลอย เกือบกลางไฟ เลียลูกกลางไป

ลง เสนสลิดกินชด

เย เยียงปา เณณาคกบ่น

เขา เพ็ญแพลงตน

แฉแลมมลิน เลียกาย

สาวสาวแมกเมียง ไมราย

ยูพานรชาย

ชำลักแฉไลลอกัน

สัตว์ป่าต่าง ๆ ที่กวีพรรณนามานี้ ล้วนแล้วแต่เป็นสัตว์ที่อาจพบได้เสมอในป่า อากัปกิริยาของสัตว์เหล่านั้น เช่น กระต๊อง เปลี่ยวดอง เขากับคนตรังใหญ่ เสือจ้องตะครุบควายและคอสู้กันอย่างว่องไว เนื้อพาลูกออกไปกินหญ้ากลางป่า แฉเลียขนลูกพาไปเล่นน้ำกินน้ำ เลียงผาซึ่งเป็นสัตว์ชอบอยู่บนภูเขา พลากตกจากภูเขาหรือสิงตัวเมียแอบซ่อน เมียงมองอยู่ตามต้นไม้ มีสิงตัวผู้ฆ่าเลื่องไลลอกันไปมา เป็นต้น จะเห็นว่าภาพที่กวีพรรณนามา ล้วนแต่เป็นภาพชีวิตสัตว์ที่แท้จริงทั้งสิ้น ดึงที่นายยกของชมเชย คือ กวีสามารถหยิบยกเอาลักษณะเด่นอันเป็นธรรมชาติของสัตว์เหล่านั้นมาวาดได้ไพเราะเหมาะเจาะกับเรื่อง ทำให้บทพรรณาน่าสนใจแม้จะสั้นกว่าบทชมธรรมชาติคนอื่น ๆ แต่ก็มีชีวิตชีวาสมบูรณ์โดยแท้จริง จึงนับว่าเป็นบทพรรณาน่าที่เด่นคนหนึ่ง

เมื่อพิจารณาบทชมธรรมชาติในอุเทนคำฉันท์ทั้งหมดแล้ว ทำให้สรุปได้ว่า พระยาอิศรานุภาพ (อัน) เป็นกวีที่สนใจวิธีการพรรณนาชมธรรมชาติแบบต่าง ๆ จึงได้พยายามรวบรวมไว้ในวรรคคำฉันท์เรื่องนี้ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ อาจกล่าวได้ไม่มีวิธีชมธรรมชาติวิธีใดเลย ที่มีได้ปรากฏในอุเทนคำฉันท์นี้ ยิ่งกว่านั้นยังได้พลิกแพลงวิธีการชมแบบต่าง ๆ ให้ละเอียดและไพเราะยิ่งขึ้น จะเห็นว่าในแต่ละตอนแพรวพราวด้วยศิลปะการแต่งและการเลือกสรรคำ ซึ่งแสดงลักษณะนิสัยของท่านว่า เป็นผู้ที่สนใจ

๑ พระยาอิศรานุภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๑๕๕.

ศึกษาและทดลองวิธีการแต่งแบบต่าง ๆ ไม่มีค้อยู่กับวิธีการใดวิธีการหนึ่งตลอดไป
ผู้แต่งได้พยายามศึกษาวิธีการที่แปลก ๆ ใหม่ ๆ สอดแทรกไว้ในการแต่งแต่ละตอนเสมอ
ด้วยคุณลักษณะนี้เองที่เป็นปัจจัยส่งเสริมให้พระยาอิศรานุภาพ (อน) เป็นกวีที่ใคร่ชื่อว่า
แต่งฉันทโอฬารเพราะมากผู้หนึ่ง จนได้รับการยกย่องว่าเป็นกวีเอกที่แต่งฉันทโอฬารในสมัย
รัชกาลที่ ๔

๖.๖.๓ บทพรรณนาความรู้สึก คือ กวีวิธีที่ผู้แต่งถ่ายทอดความรู้สึกนึกคิดของ
ตัวละครใหญ่ผู้นั้นเข้าใจว่า ตัวละครนั้นคิดอย่างไร รู้สึกอย่างไรบ้าง การที่จะให้ผู้นั้น
เข้าใจถึงความรู้สึกนึกคิดและจิตใจตัวละครใดนั้น ต้องอาศัยความสามารถของกวี เป็น
หลักสำคัญ โดยทั่วไปวรรณคดีของไทยมักจะมุ่งการเล่าเรื่องมากกว่าคำอื่น ผู้แต่งจึง
บอกผู้นั้นตรง ๆ ว่า ตัวละครตัวนี้คิดเช่นนั้น ตัวละครตัวนั้นคิดเช่นนั้น บางครั้งก็มีใ้บอก
กล่าวออกมา มีเพียงบางตอนเท่านั้นที่ผู้แต่งเจตนาจะย้าความรู้สึกนั้น ๆ ให้เห็นเด่นชัด
เป็นพิเศษ กวีก็จะแต่งบทพรรณนาความรู้สึกนี้สอดแทรกเข้ามาในเนื้อเรื่องในลักษณะ
เดียวกับบทพรรณนาอื่น ๆ เช่น บทชมโฉม บทพรรณนาธรรมชาติ เป็นต้น

บทพรรณนาความรู้สึกที่ปรากฏในอุเทนคำฉันท มีอยู่หลายตอน มีทั้งบทพรรณนา
เกี่ยวกับความรู้สึกโศกเศร้าอาลัยอาวรณ์ซึ่งเรียกตามรสวรรณคดีว่า สัลดาบังคณิสัย และ
บทพรรณนาความโกรธ เรียกว่า พิโรธวาหัง บทพรรณนาความรู้สึกทั้งสองชนิดนี้ที่เด่น
จริง ๆ มีเพียง ๔ ตอน แบ่งเป็นบทพรรณนาความโศกเศร้าหรือสัลดาบังคณิสัย ๓ ตอน
และบทพิโรธวาหัง หรือพรรณนาอารมณ์โกรธ ๑ ตอน คือ

บทพรรณนาความรู้สึกโศกเศร้า ๓ ตอนมีดังนี้คือ ตอนแรกได้แก่ ตอนที่
พระเจ้าปรีทปะและมเหสีครวญหากัน ต้องพลัดพรากจากกัน ตอนที่สอง ได้แก่ ตอนที่
พระมารดาของพระเจ้าอุเทนครวญเมื่อจำใจต้องให้พระโอรสไปเมืองโกสัมพีเพื่อสืบ
ราชสมบัติ เป็นพระเจ้าแผ่นดินแทนพระบิดาซึ่งสิ้นพระชนม์และตอนที่สาม ได้แก่ ตอนพระ
เจ้าอุเทนครวญหาพระมารดาขณะเดินทางผ่านป่าไปเมืองโกสัมพี แต่ละตอนมีคำประพันธ์
ดังนี้

ฟังสารศาลคืนแค้นโดย	พักตราราราโรย
พิการพิกลหมนมมอง	
ให้เร่งหาทุกคลองคดอง	มน เทียบปรางค์ทอง
ปรีศว้พระโรงนาหลัง	
พระตำหนักฉนวนน้ำจวนคลัง	นอกในราชวัง
บพบพระนุชสุกสมร	
ตระหนักแนสกุณาพจร	พระอัครเอกอร
ประจากทั้ง เปน เปนไป	
แรงรักเสียดสัดักทรงใน	เทียมคางหตุทัย
จะชากกระจิกจ่าราย	
ไปอาจจสาสละบาย	องคอรทะบาย
วิสัญฐิภาพักัด	

คำประพันธ์ตอนนี้ เป็นตอนที่พรรณนาถึงท้าวปรีศปะทราบว่าพระมเหสีหาย
ไป ด้วยความตกใจ และวุ่นวายใจ จึงเร่งให้ข้าราชการบริพารทุกคนช่วยกันค้นหาตาม
สถานที่ต่าง ๆ เช่น ตำหนัก ปราสาทราชมนเทียร ทองพระโรง ทาน้ำ จวน คลัง
ทั้งภายนอกและภายในวัง แต่ก็ไม่พบนาง จึงทรงแนพระทัยว่านางพานางไป ด้วยความเศร้า
เสียใจ และความรักในพระมเหสีอย่างสุดซึ้ง ไม่อาจทนทานความโศกเศร้า
ต่อไปได้ ในที่สุดก็สละไป

การพรรณนาเหตุการณ์ตอนนี้ผู้แต่งใช้กาพย์ฉบัง ๑๖ ซึ่งมีลีลาและท่วง
ทำนองกระชับรวดเร็ว ทั้งนี้ เพื่อให้ผู้อ่านทราบถึงความรู้สึกอันเราร้อนของตัวละครว่า
มีความเราร้อนใจมากเพียงใด การพรรณนาอาภักภิรียาต่าง ๆ จึงเป็นไปอย่างรวดเร็ว

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑ .

ส่วนบทพรรณนาที่แสดงความรู้สึกเสียดายนางซึ่งหาหญิงใดในสามโลกก็หางามเท่า
ไม่ได้อีกแล้ว จะกล่าวเปรียบเทียบที่ส่วนดังนี้ คือ

เสียดายขอกุญพราชาวिलाสติลกาม
 หกสวรรค์สรองาม ๑ ญปน
 ฉวีวรรณพรพรพัตถรลำนักศศิวิมลย์
 เกศแก้วจำรูญนิล ๒ มณี
 คิ้วค้อมกงกลคั่นกฤษณ์ทฤณคี
 ชายเนตรละทีโลก ๓ ละลาญ^๑

เปรียบเทียบแขวงงามแม่แตงวงช้างพระที่นั่งของพระอินทร์ก็เทียบไม่ได้

กรกลวงพระศกเชนทร์สุเรนทรฤทัน
 นวนอยนขารรณ ๑ วิเชียร^๒

เปรียบเทียบขางามคังคั่นกล้วยทองหรือเปรียบว่าคล้ายขาราชสีห์ยามเดิน คือ

กล้วยทองเทียบอรุขงศ์คือขงส์ลีลลิตา
 เยื้องย่างละคราแล ๑ ลำเภา
 นางในไตรภพเทียบฤเปรียบลักษณะเฉลา
 แกวกัลยาเยา ๒ พคี^๓

กลวิธีการพรรณนาเปรียบเทียบลักษณะ เช่นนี้ เป็นวิธีที่ทำให้ผู้อ่านเข้าถึงอารมณ์
 ของตัวละครได้ลึกซึ้งกว่าการพรรณนาความรู้สึกตามตรง วิธีการเปรียบเทียบแบบนี้นิยมใช้
 กันมากในการพรรณนาเกี่ยวกับอารมณ์และความรู้สึก จนเรียกว่าเป็นสำนวนแบบแผน คือ
 มีการใช้ตามอย่างกันมาจนเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป ดังนั้นบทพรรณนาความรู้สึกที่ยกมาล้วน
 แต่เป็นสำนวนแบบแผนทั้งสิ้น

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐

^๒ เรื่องเดียวกัน

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐

เมื่อพิจารณาบทพรรณนาต่าง ๆ ในอุเทนคำฉันท์โดยละเอียดแล้ว อาจกล่าวได้ว่า พระยาอิศรานุภาพ (อน) เป็นกวีผู้หนึ่งที่มีความสามารถในการแต่งบทพรรณนาอย่างเต็มที่ การใช้คำและสำนวนโวหารไพเราะสละสลวยและฉีกซึ่งคมคาย แพรพร่าไปด้วยการเล่นคำ เสน่ห์มีส้อย่างงดงาม ทำให้ผู้อ่านเกิดภาพพจน์และเกิดความรู้สึกร่วมใจอย่างดียิ่ง เป็นบทพรรณนาที่มีสำนวนโวหารที่เกินไม่แพววรรคใดเอกเรื่องอื่น ๆ เช่น สมุทรโฆษคำฉันท์ ลิลิตตะเลงพ่าย เป็นต้น นอกจากนี้กลวิธีของการพรรณนาแต่ละครั้งก็แทบจะไม่ซ้ำกัน กลวิธีเหล่านี้บางครั้งก็คล้ายกับวิธีเดิม แต่บางครั้งก็ดัดแปลงมาจากกลวิธีของผู้อื่น บางอย่างก็คิดเพิ่มเติมขึ้นใหม่ แต่ผู้แต่งก็สามารถแต่งกลมกลืนกันได้อย่างดี จึงอาจกล่าวได้ว่า พระยาอิศรานุภาพ (อน) เป็นกวีที่มีความสามารถในศิลปะการประพันธ์วรรณคดีไทยโดยแท้

ในอุเทนคำฉันท์นอกจากจะมีบทพรรณนาโวหารต่าง ๆ ปรากฏในแต่ละตอน ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังปรากฏว่าประกอบด้วยโวหารอื่น ๆ อีก คือ

บรรยายโวหาร หมายถึงกระบวนความที่เล่าเรื่อง ใช้ภาษากระทัดรัดอ่านแล้วเข้าใจแจ่มแจ้ง ปรากฏทั่วไปในตอนคำเนินเรื่องและบรรยายเหตุการณ์

เทศนาโวหาร หมายถึงกระบวนความที่กล่าวชี้แจงตั้งข้อสันนิษฐานประกอบด้วยเหตุและผล เพื่อชักจูงใจผู้อ่านเห็นตามและเชื่อตาม เทศนาโวหารมีปรากฏทั่วไปในอุเทนคำฉันท์ เพราะวรรคใดเรื่องนี้เป็นวรรคใดทางศาสนา ซึ่งมีจุดมุ่งหมายจะสั่งสอนหลักธรรมอยู่แล้ว จึงมีเทศนาโวหารปรากฏแทรกหลายตอน เช่น ตอนพราหมณ์ปุโรหิตาจารย์แห่งเมืองโกสัมพีกราบหูลเตือนสติพระเจ้าปรีดาศรีให้ทรงระงับความโศกเศร้าถึงฆตผลบาง โดยกราบหูลชี้แจงความไม่เที่ยงแท้ของชีวิตว่า

โดยในโลกธรรมวัตรมตา อุกฤษฏศลา
สงสารสำหรับกัปกาลปี^๑

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

หมายความว่า กรรมะใน โลกมนุษย์ตามกรรมคานี้ ความดีและความชั่วยอม
หมุนเวียน เปลี่ยนไปจนกว่าจะสิ้นกัปสิ้นกัลป์

อีกคนหนึ่ง คือ คอนพระอัครกัปปะฉะกัถวาปดอยโยนมเหสีท้าวปรัตนปะเมื่อ
เห็นนางครวญรำทวยความโศกเศร้า เพราะทราบว่าท้าวปรัตนปะพระสวามีสิ้นพระชนม์
ด้วยการนำเอาหลักกรรมมากล่าวชี้แจงว่า

เบญจขันธสรรพสัตว์	วรูปกัถทำลาย
ทุกข์สุขสำหรับกาย	นรโลกยปวง เปน
อาแมลงนจิต	คตนิจบแน เห็น
สังสารวาคาญเชื้อ	ก็ประวัติกัปรปรวน
กินฟ้าสูชาวาส	ศิริราชมูดมวย
พรหมพิณอุสิศร	ก็อุดมประไลยกัปป
อยาแมกัสมรโคศก	จะวิโยคแสนศ้อย
ไซท้าวธสุสุวรรณค	คตฤจาจะกัณคง °

หมายความว่า ขันธทั้ง ๕ ของสัตว์โลกทั้งปวง ย่อมเกิดและแตกดับความทุกข์
ความสุข เป็นของ กู้กัน เสมอ เป็นกรรมคานสำหรับมนุษย์โลก หรือนางสงสัยในความไม่เที่ยง
แท้แน่นอนที่มอง เห็นอยู่ ความทุกข์ยากลำบากก็จะวนเวียน เปลี่ยนไปตามสังสารวัฏ แมแต่
โลกมนุษย์ โลกสวรรค์ พรหมโลก รวมทั้งเขาพระสุเมรุ พระพรหม พระวิฆณุ และพระ
อิศวรก็ตี ต่างก็หนีไปเมื่อสิ้นยุคยุค ขอนางจงอย่าโศกสลดไปเลย ไซว่าท้าวปรัตนปะ
ผู้สุวรรณคไปแล้วจะฟื้นคืนชีวิตมาได้

อุปมาโวหาร หมายถึง ส่วนวนความที่กล่าวเปรียบ นับเป็นอสังการทางภาษา
โวหารชนิดนี้มีมากที่สุด ในอุเทนคำฉันท์ เป็นโวหารที่เสมือนกระจกใสฉายให้เห็นภาพ

° เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓ .

แต่ละคนให้ชัดเจนนยิ่งขึ้น ตัวอย่างของอุปมาโวหาร คือ

เต็มทั้งรดทรงทรงธรรม

เพียง เวชยันต์

ประสาตสุเรนทรมมาแปลง^๑

คำเพียง เวชยันต์ในที่นี้ ทำหน้าที่เป็นคำอุปมา หมายความว่า วารตพระที่นั่งของ
ท้าวอุเทนงามประคองปราสาท เวชยันต์ของพระอินทร์ซึ่งแปลงมา

ทรงบัณฑุณาเคน

ทรพิลาสโลกา

เงื่อนอินทรออกกอ

สุรราชสงคราม^๒

อุปมาโวหารในคำประพันธ์บทนี้ เป็นความเปรียบเพื่อให้อ่านมองเห็นว่า
พระอุเทนประทับบนพระที่นั่งที่ตั้งข้างทรงแสงงามสง่าเปรียบ ได้ถึงพระอินทร์ยามออกทำ
สงครามกับพวกอสูรฉินโค พระเจ้าอุเทนก็สง่างามฉนั้น คำที่ทำหน้าที่เชื่อมบทอุปมานี้
ได้แก่คำ "เงื่อนอินทร" ซึ่งมีความหมายเหมือน หรือ คล้ายพระอินทร์ นั้นเอง

การใช้บทเปรียบเทียบอุปมานี้ มีส่วนช่วยสร้างภาพในจิตของผู้อ่านให้กระจ่าง
ชัดตรงกับภาพในใจของผู้เขียน เป็นสิ่งช่วยใหม่โนภาพเด่นชัดขึ้น จนผู้อ่านและผู้ฟังเข้าใจ
เพราะบางครั้งสิ่งที่กล่าวเป็นเพียงนามธรรม จึงต้องอาศัยรูปธรรมเปรียบเทียบเพื่อเน้น
ให้เห็นภาพแจ่มชัดจนผู้อ่านแลเห็นและเข้าใจในสิ่งที่กวีพรรณานั้น

การแบ่งโวหารเป็น พรรณนาโวหาร บรรยายโวหาร อุปมาโวหารสาธก
โวหารและเทศนาโวหารนั้น เป็นการแบ่งโดยถือเอาวิธีการแต่งเป็นเกณฑ์ ยังมีการแบ่ง
โวหารที่ถือเอาเนื้อความหรือรสวรรณคดีเป็นหลักอีกประการหนึ่ง ถ้าจะแบ่งตามรส ก็อาจ
จะแยกได้เป็น ๔ รสตามหลักของอสังการศาสตร์และคัมภีร์สุโฆษาดังการ รสแห่งวรรณคดี
นี้มีส่วนสำคัญ คือ ช่วยให้อรรถกถามีความดีเด่นชัดยิ่งขึ้น เพราะรสวรรณคดีเป็นสิ่งสัมพันธ์ด้วย

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐ .

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓ .

ตา หู ใจ และอารมณ์ รสวรรณคดีจึงเป็นรสที่สุขุมลึกซึ้ง วาคภักดิ์ กล่าวเปรียบเทียบถึงความสำคัญของรสวรรณคดีว่า "ถึงแม้ว่าสุกดี ถ้าขาดเกลือแล้ว อาหารไม่อร่อยฉันใด กายกมลอนปราศจาก รส ก็ไม่อร่อยฉันนั้น"^๑

รสทั้ง ๘ ของวรรณคดี ตามคตินิยมของวรรณคดีบาลีและสันสกฤต ได้แก่

๑. ศฤงคารรส คือ รสแห่งความรัก
๒. กรุณารส คือ รสของความโศกเศร้า
๓. วีรรส คือ รสแห่งความเพียรในทางธรรม การรบบการให้ทาน และความกล้าหาญ
๔. ทาสยรส คือ รสแห่งความขบขัน
๕. อหฤทรส คือ รสแห่งความประหลาดใจ
๖. ภยานกรส คือ รสแห่งความกลัวอันเกิดจากการเห็นสิ่งสยดสยอง
๗. เราทรรส คือ รสแห่งความโกรธเคือง
๘. พิกตสรส คือ รสแห่งความเกลียดชัง
๙. ศานตรส คือ รสแห่งความสงบ

สำหรับอุเทนคำฉันท์ที่ประกอบด้วยรสแห่งวรรณคดีดังกล่าวมานั้นเกือบทุกรส ซากแต่เพียงทาสยรสนั้น โดยเฉพาะรสแห่งความโศกเศร้า (กรุณารส) รสแห่งความรัก (ศฤงคารรส) รสแห่งความโกรธเคือง (เราทรรส) รสแห่งความเกลียดชัง (พิกตสรส) รสแห่งความสงบ (ศานตรส) และรสแห่งความกลัว (ภยานกรส) มีปรากฏอยู่ทั่วไปในวรรณคดีเรื่องนี้เกือบตลอดเรื่อง เช่น

รอนรอนสุเรียน	วางแสงอัลคองค	ลับเหลี่ยมเมรุไกร
โหมกมวยา	โป่งป่าผีไพร	กูกองร้องไห้
หอยโหนโยนตัว		

^๑วาคภักดิ์ (ป.ส.ศาสตร์ แปล), อสังการศาสตร์, หน้า ๓๗ - ๔๐.

หลอนหลอกกลลอกตา โลกเด่นเป็นน้า พิลึกพิงกลัว
 อกคลื่นขวัญหนี บมกับตัว ยิ่งคำยิ่งมี
 มีคมลอนธการ ๑

ข้อความตอนนี้ เป็น ภยานกรส คือ รสแห่งความกลัวอันเกิดจากการเห็นสิ่ง
 สยดสยอง เพราะเป็นตอนที่วิบรรยายภาพพจน์เกี่ยวกับบรรยากาศในป่าหิมพานต์ตอน
 ใกล้คำภายหลังพระอาทิตย์ตกไถ่หนาวกลัวมากยิ่ง มเหสีท้าวปรันตปะ เป็นหญิงเพียงผู้
 เกี่ยวต้องตกอยู่ท่ามกลางบรรยากาศเช่นนี้ ย่อมจะมีความหวาดกลัวจนไม่อาจจะพรรณนาได้

พระยาจันทรชั้นบัญชาสนอง ฦิบไหว้อย่าปอง
 จะเป็นรพีพิศจักตาย ใจเราอย่าหมาย
 ตามเทญสิทธิท้าวแล้วกาย จะชมบขอชีวิต
 สงวนศักดิ์กับศรีบีสบราตรี เยี่ยงทรายจามรี
 ชีวนบหวงหวงชน ฝังสารวิภูวด
 เกิดตายถวายเว่นคน ฤาเว่นจะเบี่ยนเวี่ยนเวรุ ๒

คำประพันธ์ที่ยกมาเป็นตัวอย่างของวีรรส คือ รสแห่งความกล้าหาญ เป็นตอน
 ที่ท้าวจันทปรัชโชตบังคับให้พระเจ้าอุเทนสอนมนต์เพื่อแลกอิสรภาพ พระเจ้าอุเทนก็ไม่ยอม
 สอนให้ ท้าวจันทปรัชโชตจึงขู่ว่าจะลงราชอาชญา แต่พระเจ้าอุเทนโต้ตอบไปอย่างไม่
 เกรงกลัวแม้จะตกในเงื้อมมือของศัตรูก็ตาม

๑ พระยาอัครานุภาพ (อน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๒๕.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๔ - ๓๕.

รวมทิพย์สุรารสสังวาส
เวทมนต์บั้งวลจะทรง
ดื่มเฝ้าชนินทร์ชนกนาถ
ดื่มเล่นกับเหล่าคณนิกร

บุพราชีไหลหลง
สำเร็จรมยสมสมร
อัคราชมารคร
คณนาฏบริจา^๑

กาลา

เคื่องซัดคำรัสบัญญัติ
อะลัตย์วิบัติแมบบริพ
รวมจิตต์รวมคิถการกัน
แลชอนชิงเงื่อนงำเงา

กูราสามา
กับเหล่าก้านัน

.....

.....

.....
จักควรปรึกษาเยี่ยโฉน
มาผาออกกู่ควงตี^๒

ควรเจาะเอาใจ

ตัวอย่างนี้พรรณนาถึงพระนางवासุตตตาทิหลงไหลในสรักของพระเจ้าอุเทน
จนดื่มทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นตัวอย่างของศฤงคารรส คือ รสแห่งความรัก

ส่วนคำประพันธ์ในสามบทถัดมาเป็นตัวอย่างของเราทรรส คือ รสแห่งความโกรธ
เป็นตอนที่พระเจ้าอุเทนกริ้วพระนางสามาวดีและนางบริจารทั้ง ๕๐๐ ทว่าพระนางรวมคิด
กับนางก้านัลลอบนางพิษใส่ไว้ในพิณคู่พระทัยของพระองค์ หวังที่จะทำร้ายพระองค์ด้วยแรง

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๖.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๒ - ๐๓.

ของความเกลียดชังทรยศ จึงสมควรที่จะมาเอาดวงใจที่ชั่วร้ายนั้นออกมาดูดีกว่า จะเห็นว่าคำบรรยายตอนนั้นแสดงถึงความรุนแรงของอารมณ์โกรธ จึงกล่าวออกมาอย่างเกรี้ยวกราดเช่นนั้น

เจริญพรหมวิหาร เมตตา	บรมชัตติยา
แลพรหมมมาคัตถีย	
อโหสิโยเพรี	วางบอินทรีย์
กำหนดอนิจสัญญา ^๑	
ฯลฯ	

เทพีเห็นท้าวกระสวย	สังเวชใจหาย
ก็โอนอ่านวยอธิกรณ์ ^๒	

คำประพันธ์ทั้งสองตอนที่ยกมาแสดงถึงการให้อภัยสละความโกรธ ทั้งยังแม้ความเมตตาจิตของพระนางสามารถก็แก้ศัตรูผู้คิดร้ายต่อพระนาง คือ พระเจ้าอุเทนและนางมาคัตถิยา จึงถือว่าเป็นตัวอย่างของกานทรส คือ รสแห่งความสงบและสันติสุขได้ เพราะการให้อภัยยอมนำมาซึ่งความสุขใจทั้งปวง เป็นธรรมที่ช่วยคำจุนโลกให้มีแต่ความสุข

จึงอาจกล่าวได้ว่า วรรณคดีเรื่องอุเทนคำฉันท์เป็นคำฉันท์ที่ประกอบด้วยรสแห่งวรรณคดีดีเกิน ทั้งไพเราะงดงามแพรวพราว ค่ายเสียงสัมผัสทุกบททุกตอน

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๘.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๘.

นอกจากจะประกอบด้วยโวหารต่าง ๆ และรสแห่งวรรณคดีหลายรสแล้ว
อุเทนคำฉันท์ยังประกอบด้วยโวหารคล้ายคลึงกับวรรณคดีเรื่องอื่น และโวหารที่มาจาก
พระธัมมปทัฏฐกถาอีกด้วย คือ

๑. โวหารที่คล้ายคลึงวรรณคดีอื่น ๆ

พระยาอิศราณภาพ (อน) นิพนธ์เรื่องอุเทนคำฉันท์โดยได้รับอิทธิพลจาก
วรรณคดีเก่า ๆ อยู่หลายเรื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางค่านำนวนโวหาร วรรณคดี
เหล่านั้นได้แก่เรื่อง

๑. สมุทรโฆษคำฉันท์
๒. อนิรุทธคำฉันท์
๓. กากีคำกลอน
๔. ลิลิตพระลอ
๕. ลิลิตตะเลงพ่าย

โวหารที่คล้ายกับสมุทรโฆษคำฉันท์ ก็คือ

อุเทนคำฉันท์ก่อนชมโฉมพระเจ้าอุเทนว่า

ตาไ้เทเวินทร์	จรจากเมืองเมรุ	พิมานมาคิน
โยไม้ทรงสังข์	ทักขินาวรินทร์	แปลงองค์ทรงพิณ
ดั่งนี้ปางใด		
ตาเป็นองค์บัณเฑาะ	กีขรเทวัญ	ชานีพิณไพ
บุลเกทจุทา	ห้ายอควิไลย	เพียนเทศเหตุโค
บทรงสงกา ^๑		

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑.

สมุทรโฆษคำฉันท์มีบทชมโฉม พระสมุทรโฆษตอนประทับนอนใต้ต้นไม้โพธิ์ และ
พระโพธิ์เทพารักษ์ลอบชมโฉมพระสมุทรโฆษ ซึ่งมีวิธีการชมคล้ายกัน แม้จะไม่เหมือน
ที่เดียวกันก็ตาม คือ

ฤๅเทพนิกรยักษา	ฤๅพระกามา
ธิดาขฤๅจักรี	
ผู้ทรงจักรคทาธรินทร์	ฤๅพระศุติ
และเอกอุมาแมนผจง	
ฤๅพระโพสพเสด็จจง	เหนือบุษบกหงส์
พาหนพิมานมาศผยอง	
ฤๅราชาครุฑหลังสอง	ฤๅนาครระกอง
ขีรแปรรูปา ^๑	

วิธีการชมโฉมในวรรณคดีทั้งสองคล้ายคลึงกันมาก คือ ชมโฉมด้วยการตั้งเป็น
กระซู่หน้าบทด้วยคำว่า ฤๅ เป็นท่านองสงสัยว่าเป็นเทพองค์ใดและก็คาดคะเนไปต่าง ๆ
จะต่างกันเฉพาะเทพเจ้าบางองค์ที่เอ่ยชื่อถึงเท่านั้น แต่จะมีการกล่าวชื่อถึงพระนารายณ์
พระอิศวร เช่นเดียวกัน

โวหารในอุเทนคำฉันท์อีกตอนหนึ่งที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับสมุทรโฆษคำฉันท์มาก
คือ ตอนที่ชาวเมืองโกสัมพีนชนมพระเจ้าอุเทนคอนเสด็จเลียบเมืองหลังจากเสร็จพระราช
พิธีราชาภิเษกแล้ว คือ

ยิ่งแลก็ลี้มจิตต์พะวง	สติหลงละเลิงสวน
ลี้มแลพหลพลขบวร	ชนคแห่งหน้าหลัง ^๒

^๑สมุทรโฆษคำฉันท์, หน้า ๖๕.

^๒พระยาอิศรานุกาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๗๕.

โหราที่คล้ายคลึงกับลิลิตพระอลอ คือ

อุเทนคำฉันท์

ความควัน ไครทันเที่ยงทาง กายภูกับนาง
จะเป็นอย่าเป็นป่วยปอง^๑

ลิลิตพระอลอ

ควันความจน รั้ว ผู้หนึ่งเห็นสะกิดผู้
หนึ่งให้แลดู^๒

คำประพันธ์ในอุเทนคำฉันท์เป็นข้อความที่พรรณนาถึงความวิตกกังวลของพระเจ้าอุเทนที่เกรงว่าความลับของพระองค์และนางवासुดีที่ตัดจากรั้วรู้ไปถึงพระเจ้าจันทรชิตแล้วคงไม่รอดชีวิตแน่ ส่วนในลิลิตพระอลอเป็นคำพรรณนาตอนที่พระอลออบสมรักพระเพื่อนพระแพงในวังจนกระทั่งความลับรั้วรู้ไปถึงผู้อื่น จะเห็นว่าทั้งวรรณคดีทั้งสองเรื่องใช้คำว่า "ควันความ" เปรียบเทียบว่า ความลับนั้นเหมือนควันไฟย่อมรั้วถึงผู้อื่นได้ แม้จะปิดบังอย่างไรก็ตาม จึงนับว่ามีสำนวนโหราเลียนแบบกัน

โหราที่คล้ายคลึงกับลิลิตตะเลงพ่าย ได้แก่ โหราตอนพระเจ้าอุเทนชมธรรมชาติ แล้วทวนคิดถึงพระนางสามาวดี คึงคำประพันธ์ว่า

จากพรากคือพรากนุชบาราศ วนะवासุเรศทาง^๓

ฯลฯ

^๑พระยาอิศรานุภาพ (อิน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๑๔๘.

^๒ลิลิตพระอลอ, หน้า ๑๔๓.

^๓พระยาอิศรานุภาพ (อิน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๑๑๑.

วังน่านกับนางสกุณี

นอนแนบอยู่ในวังน่าน^๑

ในลิลิตะเลงพ่ายมีบทชม ธรรมชาติด้วยการ เล่นคำจากพรากกับการพลัดพราก
เช่นเดียวกับอุเทนคำฉันท คือ

จากพรากพรากจากนาง

หนึ่งนั้น^๒

จะมีการ เล่นคำว่า "วังน่าน" คำเดียวกัน คือ

วังน่านนี้หนึ่งร่าง

วังน่าน^๓

ไวยากรที่คล้ายคลึงกับกาถาคำกลอน ได้แก่

ในอุเทนคำฉันทตอนพระนางवासุณีตัดตาและพระเจ้าอุเทนซึ่งลอบสมรักกัน
ขณะเวียนมนต์วิเศษ ต่างฝ่ายต่างก็หลงใหลซึ่งกันและกัน คำประพันธ์ตอนนั้นพรรณนา
ความหลงใหลของพระนางवासุณีตัดตาว่า

ลี้มเฝ้าชนิทรชกนาค

อัศราชมารดร

ลี้มเล่นกับเหล่าคณนิกร

คณนาฏบริจา^๔

ส่วนพระเจ้าอุเทนก็มีความหลงใหลนางจนลี้มทุกสิ่งทุกอย่าง เช่น

^๑เรื่องเดียวกัน

^๒สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ลิลิตะเลงพ่าย,

หน้า ๓๖.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^๔พระยาอิศรานุภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท, หน้า ๑๘๖.

ลี้มนแสนสมบัติพิศุศุสถาน

ลี้มยอกเขาวมาลัย

สุรางคนางกำนัล

ลี้มทั้งเวียงไชยไอศวรรย์

ลี้มทุกขทนัทธ

ในอรุณครีทรอมใจ^๑

กาภีก่ากลอนก็มีสำนวนโวหารแบบนี้ คือ

ครุฑลี้มลงเล่นโนในคาค
ครุฑลี้มลงเล่นสัศคภณัฑ
ครุฑลี้มรอนเล่นโพยมบน
ครุฑลี้มไลคอบนาคา

วรรณาลี้มมิ่งมโศศวรย์
สุคาจันทรลี้มพัคร์ภัสค
นเมลลี้มสนมสนิทหน้า
กัลยาลี้มเล่นอุทยาน^๒

เป็นตอนที่กล่าวถึงพระยาครุฑและนางกาภีกิ่งต่างหลงใหลกันและกันจนลี้มทุกสิ่งทุกอย่าง จะเห็นว่ามีสำนวนโวหารคล้ายกับอุเทนคำฉันท์มาก และใช้สำนวนว่า "ลี้ม" เหมือนกัน ฉะนั้น อุเทนคำฉันท์จึงเป็นคำฉันท์ที่มีโวหารคล้ายวรรณคดีเก่า ๆ หลายเรื่อง กิ่งกล่าวแล้ว

โวหารที่มาจากพระชัมมปทัฏฐกถา

อุเทนคำฉันท์มีโวหารส่วนหนึ่งที่เห็นได้ชัดว่า กวีเลียนแบบมาจากพระชัมมปทัฏฐกถา โวหารเหล่านั้น ได้แก่

...ในแคว้นอัลลกับปะ พระราชาทรงพระนามว่า อัลลกับปะ
ในแคว้นเวฏฐทีปะกะ พระราชาทรงพระนามว่า เวฏฐทีปะกะ
เป็นพระสหายกัน ตั้งแต่เวลายังทรงพระเยาว์^๓

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๓.
^๒เจ้าพระยาพระคลัง (หน), "กาภีก่ากลอน" วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง (หน) (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๗.
^๓มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, พระชัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๒, หน้า ๑.

อุเทนคำฉันท์ไช้ว่า

กล่าวเรื่องนักสิทธิ์สองสหาย	โดยเคิมบรรยาย
นิยมบุบผบรรพชา	
พระองค์หนึ่งนามสมญา	อัลกัปนรา
มหานครินทร์ธรณี	
องค์หนึ่งนามเวฐที	ปกบตี
นครบิไกลไกลกัน	
สองท้าวเสมอสมรผูกพัน	รักร่วมชีวิต
เสน่หสนิสนิจกาล	

จากข้อความที่ยกมาจะเห็นว่ามิไหวหารใกล้เคียงกันมาก ทั้งคำพูดและใจความเป็นอย่างเดียวกัน โดยเฉพาะบทที่ ๒ และบทที่ ๓ เหมือนกับในไหวหารในพระธัมมปัทฏฐกถาฉบับแปล ทุกประการ

ตอนอื่น ๆ ของคำฉันท์เรื่องนี้ก็ยังมีไหวหารที่มีลักษณะเลียนแบบหรือนำมาจากพระธัมมปัทฏฐกถาอีก เช่น ตอนพระนางवासูลทัตตาทูลขออนุญาตพระเจ้าจันทรชิตให้นางมีสิทธิ์เบิกประตูได้ทุกเวลา กับขอพาหนะ คือ ช้างที่มีฝีเท้าเร็วสำหรับไปเก็บยาในเวลากลางคืนเพื่อจะได้ทันเวลาของฤกษ์ยามประกอบพิธีเก็บยา ซึ่งพระเจ้าจันทรชิตก็ทรงอนุญาต คำใดตอบมีดังนี้

...ลำดับนั้นท้าวเชตรัสถามพระนางว่า "คิดปะ สำเร็จแล้วหรือลูกหญิง"

वासูลทัตตา "ข้าแต่พระบิดา คิดปะยังไม่สำเร็จ เพคะ"

ลำดับนั้น พระเจ้าจันทรชิต ตรัสถามพระนางว่า "ทำไมเล่า ลูกหญิง?"

वासูลทัตตา "ข้าแต่พระบิดา กระหม่อมฉันควรจะได้ประตูประตู ๑ กับพาหนะตัว ๑"

พระยาอิศรานุกาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๓๐.

จัดพบชโศ # นี้ เป็นอย่างไรเล่า ลูกหญิง? "

วาสุลหัตถคา * ข้าแต่พระบิศา ทราบว่า มีโอสถขนาน ๑ จะต้องเก็บในเวลา
กลางคืน ค้วยสัตตยาควงควาว เพื่อประโยชน์เป็นอุปการะแห่งมนต์
เพราะฉะนั้น ในเวลาที่ระหม่อมฉัน ออกไปในเวลาหรือนอก
เวลา จึงควรที่จะได้ประตุ ๆ ๑ กับพาหนะ ตัว ๑ "

พระราชชาครีรับว่า "ได้"๑

อุเทศคำฉันท์ใช้กาพย์สุรางคนางค์ ๒๕ แต่งบทโต้ตอบตอนนี้ คือ

คำรัสโอภา	แม่ดวงไฉนนา	ตั้งแต่แม่ไป
เรียนมนต์กลพิณ	ลูจันทาโฉน	บิศาอาไลย
คอยหาซาหลาย		
พระราชบุตรี	ไค้ของชลี	สนองค้วยอุบาย
อุปเท่ห์พระเวท	นิเทศมากมาย	เพียรพากยากกาย
จึงลูบริบูรณ์		
ลัทธิตำรา	เกบยาเวลา	คารกาจำรูญ
มากอปกับเวท	อุเทศอคูลย์	จงทรงนุกูล
แกชามทมาลัย		
จะขอทวงจรา	บิดเปิดไปมา	ตามกาลชอบกาล
กับข้างผีเท้า	เขาวนอันชาญ	เตรียมไว้ใช้งาน
ทันฤกษ์นาที		

ฟังสารมาษา
ประธานข้างที่นั่ง
สำหรับเขาวมาลัย^๑

ไปทันสงกา
ฟังภัทวดี

กลพระบุตรี
หมอควาญเคยชี้

เป็นที่น่าสังเกตุว่า พระยาอิศรานุภาพ (อัน) จะเลียนแบบโวหารในพระฉัมมปทัฏฐกถาอย่างใกล้ชิด ทั้งนี้คงเนื่องจากการจะรักษาข้อความในเนื้อเรื่องให้ใกล้เคียงกับของเดิมมากที่สุด เพื่อให้ผู้อ่านได้ข้อเท็จจริงที่ถูกต้อง อย่างไรก็ตามการเลียนแบบโวหารต่าง ๆ ไม่ว่าจะเลียนแบบจากวรรณคดีเก่า ๆ ก็ดี หรือเลียนแบบสำนวนโวหารจากพระฉัมมปทัฏฐกถาก็ดี เป็นสิ่งที่ผู้อ่านตำหนิได้ เพราะคตินิยมสมัยก่อนถือว่าวรรณคดีที่คตินั้นควรจะมีคตินั้น การเลียนแบบสำนวนโวหารกวีโบราณใดก็ตามถือว่าเป็นการให้เกียรติแก่เจ้าของโวหารนั้น ๆ ว่า มีความสามารถเป็นเลิศจนไม่กล้าแข่งสำนวนโวหารด้วย การเลียนแบบสำนวนโวหารนั้นมีปรากฏในวรรณคดีหลายเรื่อง เช่น พระยาครัง และ นายอินทร์ชิเบศรี แต่งโคลงตั้งนิราศตามเสด็จที่ลำน่าน้อย และโคลงนิราศนรินทร์ กวีทั้งสองท่านก็เลียนแบบสำนวนโวหารกำสรวลโคลงคั้น เป็นต้น

ถึงแม้พระยาอิศรานุภาพ (อัน) จะได้เลียนแบบสำนวนโวหารจากวรรณคดีเก่าบ้าง และจากพระฉัมมปทัฏฐกถาบ้าง แต่ก็มิได้เป็นการลอกเลียนโดยตรง และถ้าจะเปรียบเทียบระหว่างโวหารในอุเทนคำฉันท์ ซึ่งกวีเลียนแบบโวหารในพระฉัมมปทัฏฐกถาแล้ว จะเห็นว่าโวหารที่เลียนแบบมานั้นมีชีวิตชีวาและมีความสมจริงมากกว่า เป็นต้นว่าบทสนทนาโต้ตอบของตัวละครในเรื่องนั้นน่าฟังคล้ายได้ยินบุคคลมาสนทนาโต้ตอบกันจริง ๆ ทั้งกวีใช้คำสั้น ๆ ไม่ทำให้ยืดยาวหรือเยิ่นเย้อเกินไป ฟังคล้ายภาษาพูดธรรมดา ส่วนโวหารในพระฉัมมปทัฏฐกถาค่อนข้างยืดยาวซากชีวิตชีวา เพราะเป็นสำนวนโวหารของภาษา

^๑พระยาอิศรานุภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๑๘๘.

ธรรมชาติที่เรียกว่า ส่วนนวัต จึงมีความไพเราะน้อยกว่าอุเทนคำฉันท์

ส่วนโวหารที่เหลือจากโวหารเลียนแบบวรรณคดีเก่า ๆ หรือโวหารที่เลียนแบบในพระชนมชีพที่ถูกรุกดาแล้ว โวหารที่เหลือเหล่านั้นก็เป็นโวหารที่ผู้แต่งคิดขึ้นเอง ซึ่งพิจารณาแล้ว จะเห็นได้ว่ามีส่วนไพเราะอ่อนหวานนุ่มนวลและมีความบรรเจิดบรรจงในการแต่งอย่างยิ่ง จึงอาจสรุปได้ว่าอุเทนคำฉันท์เป็นวรรณคดีที่ประกอบด้วยส่วนนวัตโวหารที่ดีเด่นเล่มหนึ่ง ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวโดยละเอียดทุกแง่ทุกมุมแล้ว

๒.๓ ภาพพจน์ หมายถึง ถ้อยคำที่ทำให้เกิดภาพ เป็นกลวิธีที่ผู้แต่งใช้ถ้อยคำที่ทำให้ผู้อ่านนึกเห็นเป็นภาพในใจขึ้นตามความรู้สึกนึกคิดของผู้ประพันธ์ ทั้งนี้เพราะถ้อยคำของผู้แต่งจะเป็นเสมือนกระจกเงาส่องภาพแห่งความรู้สึกนึกคิดที่ผู้ประพันธ์ต้องการถ่ายทอดไปยังผู้อ่าน^๑

ด้วยเหตุนี้ ภาพพจน์จึงนับเป็นสิ่งสำคัญยิ่งในวรรณคดี เพราะการเรียงถ้อยคำให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจและนึกเห็นเป็นภาพตามที่กวีต้องการนั้น กวีจำเป็นต้องหาถ้อยคำและกลวิธีที่จะสื่อความเข้าใจแก่ผู้อ่านในทางที่สุด การมองเห็นภาพในถ้อยคำตามจินตนาการของกวีโดยอมทำให้ผู้อ่านเข้าใจถึงความคิดของกวีได้ว่า กวีมีความคิดอย่างไร มีความซาบซึ้งในเนื้อหาตอนนั้น ๆ อย่างไรบ้าง ภาพพจน์จึงเป็นเสมือนกุญแจที่ช่วยไขปัญหาของผู้อ่านให้เข้าถึงแก่นแท้ของเรื่องราว ทั้งช่วยให้เข้าถึงความหมายที่ซ่อนเร้นในถ้อยคำนั้น ๆ ได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

ในวรรณคดีคำฉันท์เรื่องนี้ มีการใช้ถ้อยคำหรือ "พจนะ" ที่ทำให้เกิดภาพอยู่หลายตอน และในแต่ละตอนนั้นประกอบด้วยภาพพจน์ประเภทต่าง ๆ ดังนี้ คือ

^๑ เก็บความจาก พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์, วิทยาารวรรณกรรม (พระนคร : โรงพิมพ์เกษมสัมพันธ์, ๒๕๑๔), หน้า ๕๕ - ๖๐.

๖.๓.๑ ภาพพจน์ประเภทอุปมา

กลางเพลงออกงำเงื่อมผา	ซิคชัญญา
<u>คือฉัตร</u> กิ่งบังบน	
ศีลาลาง <u>เหลาละกล</u>	บันฑูรกำพล
ศีลาลูราโดยสถาน	
ภูมิพื้นราม <u>เพียงลาน</u>	ทุมาระการ
ร <u>เมียบคิ่ง</u> เรียบรังสรรค์	
กลางผางออกเงื่อมเทิ่งถงัน	ตองสุริยแสงพรรณ
พร <u>เพรียมพรพรากางสี</u>	
<u>เขี้ยวคือ</u> มรกตมณี	แคง <u>คิ่ง</u> รัศมี
ทับทิมแลแก้ว โกมิน	
ที่ <u>คำคล้าย</u> ค่าน้ำนิต	กลางขาว <u>คือ</u> จัน
คาควงวิ <u>เขียร</u> ประภา	
กลาง <u>เหลือง</u> เหลืองแลมุขรา	หมอกมัวมุกดา
แลกลาง <u>ชมภู</u> เพทาย	
กลาง <u>คือ</u> โพธิ์ริยแสงฉาย	กลาง <u>ปวะ</u> หล้าลาย
แลแล <u>ก็</u> ฟิงพิศวง ^๑	

คำประพันธ์ที่ยกมาเป็นภาพย่นมี ๑๖ ตอนพระเจ้าอุเทนเดินทัพกลับเมืองโกสุมพิ
 ภายหลังจากที่ลอบพาพระนางवासุตตาทันพระเจ้าจันทิษโชติได้แล้ว ระหว่างทางภูมิประเทศ
 งดงาม กวีก็ถือโอกาสให้พระเจ้าอุเทนชมธรรมชาติซึ่งงามด้วยไม้ดอกหลากสีเหล่านั้น
 จะเห็นว่าความตอนนี้ กวีพรรณนาความสวยงามของธรรมชาติได้อย่างงดงามยิ่ง ทำให้ผู้อ่าน

^๑พระยาอิศรานุกภาพ (อน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๑๖๒.

มองเห็นภาพต้นไม้ใหญ่ที่งอกง่าอยู่ริมหินผา แฉกกิ่งก้านสาขา เปรียบคิ่งฉัตรที่ใช้กันกำบัง
 ศิลาบางก้อนใหญ่โตเหมือนแท่นบันชุกัมพล พันภูมิประเทศก็ราบเรียบเพียงลาน ต้นไม้ใหญ่
 ขึ้นเป็นระเบียบงดงามราวกับบรรจงสร้างไว้ ลางหน้าผามีชะง่อนเข้างอกล้ำออกมา หิน
 ผาในที่นั้นเมื่อต้องแสงอาทิตย์ ก็สะท้อนแสงเป็นประกายสีต่างๆ ดอกไม้ก็หลายสีหลายพันธุ์
 งามราวกับแก้วมณีพรัดัน ที่เขียวก็เขียวราวกับมรกต ที่แดงก็แดงงามคิ่งสีทับทิมและโกเมน
 ที่ดำก็คล้ายกับนิล ที่ขาวก็ขาวเป็นประกายงาม ส่วนที่เหลืองก็เหลืองอร่ามประดุจบุษราคัม ที่สี
 หมอกมัวคล้ายมุกดา ที่ชมพูก็ออกสีชมพูคล้ายแก้วเพทาย ลางดอกก็มีสีเขียวอ่อนประดุจแก้ว
 ไพฑูรย์ บางดอกก็มีลวดลายคล้ายปวงเหล่า แลดูแล้งงามลานคานาพิศวงยิ่ง

นพรัตน์ เป็นรัตนมณีอันมีค่าอยู่ในความนิยมของคนไทยมานาน เมื่อชมสิ่งหนึ่งสิ่ง
 ใดว่ามีสีสันสวยงาม และเพื่อให้ผู้อ่านนึกเห็น เป็นภาพชัดเจน กวีก็มักจะนิยมเปรียบกับ
 รัตนชาติเหล่านี้ คำที่กวีใช้เปรียบเทียบในที่นี้ ได้แก่คำว่า คือ กล เพียง คิ่ง และ
คล้าย ฉะนั้น การที่กวีเลือกกล่าวชมดอกไม้ในป่าว่ามีหลากสีงามราวกับแก้ว "นพรัตน์"
 จึงทำให้เห็นภาพแจ่มชัดว่า ดอกไม้เหล่านั้นมีสีสันสดใส ชุ่มชื้น งามตาชวนให้ชมยิ่งนัก
 คำประพันธ์บทนี้จึงให้ทั้งภาพ แสง และสีไปในคราวเดียวกัน

๒.๓.๒ ภาพพจน์ประเภทบุคลาธิษฐาน คือ การสร้างแบบสมมุติให้มีตัวตน
 เป็นการนำสิ่งที่ไม่มีชีวิตจิตใจมากล่าวถึงราวกับมีชีวิตจิตใจ หรือการนำสัตว์มากล่าวถึง
 เหมือนบุคคลที่เข้าใจกันได้ ทั้งนี้เกิดจากมนุษย์มักจะได้เห็นไปว่าสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้มีอารมณ์
 และความรู้สึกนึกคิดเช่นเดียวกับตนเอง ภาพพจน์ชนิดนี้เป็นภาพพจน์ที่เกี่ยวกับจินตนาการ
 กวีนำมาใช้แต่งเพราะเป็นสิ่งที่ช่วยให้เรื่องราวพรรณนาคาน่าสนใจ มีชีวิตชีวาและสามารถ
 เร้าอารมณ์ได้เป็นอย่างดี การสร้างภาพพจน์แบบบุคลาธิษฐาน มีปรากฏมากพอสมควร
 ในอุเทนคำฉันท์ ตัวอย่างคือ

รุกขาสูราสุรคิน
 ทิพโสศสคัมบุสรนาง

กีษเรศธารทาง
 ปริเทวนการ

ไปอาจะทนทุกขระทก
 ยืนเยี่ยมพิมานรูกขทยาน
 บั๊กษาคณาสัตวโน
 แลนางก็ต่างทุกขระทวง
 จับรังประนังมุขชะเง
 ลืมภักษผลลาผลจำนน

หม่นสัสสงสาร
 ก็ครลิ่งลลาญทรวง
 วนพทุกขป่าปวง
 บมิกลันกำสรวลศัลย์
 ครลิ่งแลจระห่งงัน
 ก็ชะเขียบยะเขียบเย็น^๑

คำประพันธ์นี้สร้างภาพพจน์ของรูกขเทวดา นก และสัตว์ชนิดต่าง ๆ ในป่าทั้งหมดว่า เมื่อได้ฟังเสียงพระแม่เหลือพระเจาปรันตะครว้าครวญแล้วไม่อาจะระงับความโศกเศร้าสงสารนางได้ ต่างตกตลิ่งจั้งจั้งหัวใจแทบแตกทำลายลง นกซึ่งจับรังชะเงก็พากันจ้องตลิ่งงันจนลืมกินผลอาหาร มีแต่ความเงียบเขียบและเขียบเย็นไปทั่วป่า

คำว่า "ยืนเยี่ยม" "ครลิ่ง" "กลันกำสรวลศัลย์" "จระห่งงัน" และ "ชะเขียบ" แสดงว่า เทพยคารูกขเทวดา นก และสัตว์อื่น ๆ ต่างได้รับการสมมุติให้มีกิริยาอาการเคลื่อนไหว มีความรู้สึกโศกเศร้าเสียใจเงียบเหงาไครวมนุญย์ กลวิธีแบบบุคลาณิฐานจึงทำให้ผู้อ่านไครบรสซาบซึ่งทางภาษา และเกิดภาพพจน์แจ่มชัดขึ้น

ปางองค์อุเทนไท
 รอนรอนพระสุริยง

ชรณิระพิพงค์
 ปร ะพาสพื้นที่สัมพร^๒

คำประพันธ์ในบทนี้เป็นการสร้างภาพพจน์ของพระอาทิตย์ แสดงว่า พระอาทิตย์ได้รับการสมมุติให้มีอาการเคลื่อนไหวเหมือนมนุษย์ คือ ห่องเทียวไปทั่วห่องฟ้าได้

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘.

กลวิธีแบบบุคลาธิษฐาน เป็นศิลปะการแสดงออกทางภาษาโดยอ้อม สิ่งที่กวีบรรยายมิใช่ทั้งหมดที่กวีต้องการกล่าวถึง แต่ยังมีความหมายลึกซึ้งซ่อนอยู่ในถ้อยคำ ซึ่งผู้อ่านสามารถพิจารณาได้จากนัยแห่งคำพูดนั้น ๆ บุคลาธิษฐานที่คุ้นเคยอีกประการหนึ่งในอุเทนคำฉันท์ คือ เรื่องพระยามารที่พระพุทธรเจ้านำมาเป็นตัวอย่างเทศนาสั่งสอนธรรมแก่พราหมณ์พ่อแม่ของนางมาคัณฐิยา พร้อมทั้งปฏิเสธในการจะรับนางมาคัณฐิยา คำว่า พระยามาร และ ธิดามาร ที่พระพุทธรองค์ทรงกล่าวถึงในที่นี้ คือ บุคลาธิษฐานของกิเลสในรูปแบบต่าง ๆ ที่คอยเขี่ยวนจิตใจมนุษย์ให้หันไปประพฤติชั่วนั่นเอง ดังคำประพันธ์ คือ

พระยามารยังมารธิดา	ทรงไวยสรวิรา
พยพล่าอับสร	
ลเบงเบ็ญจกามวิงวอน	ควยสารสุนทร
อันควรประโลมลาเภ ^๑	

๒.๓.๓ ภาพพจน์ประเภทอติพจน์หรืออหิพจน์ : การกล่าวตามอารมณ์และความรู้สึกของกวี ไม่อาจตัดสินได้ด้วยหลักเหตุผล แต่มีคุณค่าในแง่จิตใจของผู้อ่านให้เกิดภาพพจน์แจ่มชัดขึ้น และเกิดอารมณ์ความรู้สึกเคลิบเคลิ้มตามได้ ภาพพจน์ชนิดนี้เรียกว่า อติพจน์ หรือ อหิพจน์ ลักษณะของภาพพจน์นี้ปรากฏอยู่ในอุเทนคำฉันท์พอสสมควร โดยเฉพาะในอภินิหารเกี่ยวกับหัสคัมภ์กับพิลเรียวข้าง ซึ่งเป็นอาวูชวิเศษคู่บารมีของพระเจ้าอุเทนหรือพาหนะวิเศษของพระเจ้าจันทรพิชชิต ล้วนแล้วแต่เป็นการกล่าวเกินจริงยิ่งกว่าจะเป็นไปได้ ทั้งนี้เพราะผู้แต่งมีจุดมุ่งหมายที่จะยกย่องพระเจ้าอุเทนและพระเจ้าจันทรพิชชิตว่า ทรงบุญญาธิการยิ่ง การที่บุคคลทั้งสองมีของวิเศษเหล่านั้นเป็นเครื่องประดับบุญบารมีของพระองค์ ก็สืบเนื่องมาจากการสร้างสมกิริยาบุญไว้ในชาติปางก่อน ผลบุญเหล่านั้นจึงได้สนองตอบในชาตินี้ เทียบกับเป็นการชี้ชวนให้ผู้อ่านไม่กระทำแต่ความคั่งาม ย่อมจะนำมาซึ่ง

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๖.

ความสันติสุขทางใจและทางสังคม การกล่าวเกินจริงเป็นเชิงยกย่องสรรเสริญเหล่านี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงชี้แจงว่า

...เป็นธรรมดาของเรื่องที่มีผู้สนใจและนำสืบกันมานาน ย่อมมีเปลือก กระพู่เขาแทรกปน กล่าวคือ ขอความอันจะไม่มีไม่เป็นได้โดยธรรมดา ที่ทำให้คนภายนอกหลง^๑

ตัวอย่างการกล่าวเกินจริง ได้แก่ กล่าวถึงพาหนะวิเศษของพระเจ้าจันทรชิต ไซท ว่า มีทาสชายซึ่งสามารถเดินได้วันละ ๒๐ โยชน์ มีช้างพังกัณฑ์เดินได้วันละ ๕๐ โยชน์ หรือพญาช้างนาฬาคีรีเดินทางได้วันละ ๑๒๔ โยชน์ เป็นต้น ดังคำพรรณนาว่า

ทางหกสิบโยชน์หวัง	เค็ร โดยลำพัง
ก็ลุในวันบมิเกิน	
พังกัณฑ์ควาคำเนิร	ห้าสิบโยชน์เค็ร
วันเค็ยวกัคไคคัทธิ	
พญาช้างนาฬาคีรี	ร้อยยี่สิบสี่
แลโยชน์บพันสายัณห์ ^๒	

การกล่าวเกินจริงนี้ นอกจากจะปรากฏในเรื่องอิทธิฤทธิ์แล้ว ยังปรากฏในการ พรรณนาภาพความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองอีกด้วย เช่น

^๑สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, "คำปรารภ" พุทธประวัติ, พิมพ์ครั้งที่ ๔๓, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๖), หน้า ๑ : ข.

^๒พระยาอิศราณภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๕๕.

เที่ยวของอลงกฎ
นองเนื่องประชากร

สถลบทจรจร
กลสินธุถึงสาย^๑

คำฉันท์บทนี้เป็นการพรรณนาถึงผู้คนประชาชนในเมืองอุษเชนีว่ามีผู้คนมากมาย
สัญจรไปมาไม่ขาดสายราวกับสายน้ำที่ไหลรินมาไม่ขาดสาย จะเห็นว่าเป็นการกล่าวที่
เกินจริง เพราะเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ตามหลักเหตุผล แต่เพื่อต้องการโน้มน้าวจิตใจ
ผู้อ่านให้เกิดภาพพจน์และความรู้สึกซาบซึ้งตาม จึงได้สร้างภาพพจน์เกินกว่าความจริง
ขึ้น เพื่อประโยชน์ทางรสของคำประพันธ์

เสียงปีกปักขากระพือ
วายุประไลยลมกาล
ไม้ไหลแหลกหักบมิทาน
ระนาทสุธากำจร^๒

ครีกครินเครงคือ
สัตว์สิงว้างซาน

คำประพันธ์สองบทที่ยกมา เป็นตอนพรรณนาถึงความใหญ่โตของนกหัสติลิงค์ที่
มาโฉบเฉี่ยวเหาะตัวปรันตปะไปว่า ปีกนกที่กระพือแต่ละครั้งนั้น เสียงดังอีกที่กึกก้อง
ราวกับลมพายุประไลยลมกาลที่พัดพาทุกสิ่งทุกอย่างให้ย่อยยับพินาศสิ้น แม้แต่ต้นไม้ใหญ่ก็
แหลกกลาญมิอาจต้านแรงกระพือปีกของนกได้ การพรรณนาของกวีตอนนี้เป็นการสร้าง
ภาพพจน์เกินหลักความจริง แต่ตามอารมณ์และความรู้สึกแล้ว ผู้อ่านยอมรับว่าเป็นไปได้
เป็นบทพรรณนาที่สามารถโน้มน้าวจิตใจผู้อ่านให้เกิดจินตนาการ เกิดอารมณ์เคลิบเคลิ้ม
และคล้อยตามในความรุนแรงและใหญ่โตของนกที่กระพือปีกแต่ละครั้งได้

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

จึงอาจสรุปได้ว่า ภาพพจน์เป็นสิ่งสำคัญยิ่งทั้งในการแต่งและการอ่านวรรณคดี ภาพพจน์จึงเป็นเครื่องมือพิเศษที่ช่วยปรุงแต่งให้วรรณคดีมีคุณค่าทางอารมณ์ เพราะถ้าผู้ใช้ส่วนนวนโวหารที่ก่อให้เกิดภาพได้มากเท่าใด ย่อมทำให้ผู้อ่านมีโอกาสเข้าใจและซาบซึ้งในเรื่องที่อ่านมากขึ้นเท่านั้น การสร้างภาพในใจที่กินใจ มีใช้เพียงแต่สร้างคำหรือความให้กะชับรัดกุมเท่านั้น กวีต้องอาศัยจินตนาการและผู้อ่านต้องพยายามสร้างจินตนาการคล้อยตามกวีเพื่อให้ได้ภาพตามที่กวีปรารถนา มิฉะนั้น ผู้อ่านจะมีได้รับรสอันแท้จริงจากวรรณคดีเท่าที่ควร การสร้างภาพบางครั้งกวีก็ได้สร้างด้วยวิธีใช้คำที่มีความหมายอย่างตรงไปตรงมา หากแต่ใช้สัญลักษณ์แทนความหมายที่แท้จริงตามที่กวีต้องการก็ได้ จึงเป็นหน้าที่ของผู้อ่านที่จะต้องตีความแล้วใช้จินตนาการเติมเสริมต่อจากสิ่งที่กวีได้สื่อมา จึงจะเกิดความประทับใจส่วนตัวเองได้ ค่ายเหิน ภาพพจน์ จินตนาการ สัญลักษณ์ และส่วนนวนโวหาร จึงต้องมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นขาดไม่ได้ เพราะเป็นหัวใจของวรรณศิลป์ หากขาดลักษณะใดลักษณะหนึ่งไปแล้ว ก็จะทำให้วรรณคดีเรื่องนั้นมีรสจืดจืด เพราะขาดเครื่องชูรส ถ้าเปรียบวรรณคดีเหมือนอาหาร ภาพพจน์ จินตนาการ สัญลักษณ์ และส่วนนวนโวหาร ก็เหมือนเครื่องชูรสที่มีส่วนช่วยให้ผู้บริโภค ๆ อาหารจนหมดโดยไม่รู้สึกตัว และเมื่ออิ่มหน้าสำราญแล้วก็ยังใครจะลิ้มรสในมื้ออื่น ๆ ต่อไป

เป็นที่เห็นได้ชัดแจ้งว่า พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) แต่งอุเทนคำฉันท์ โดยมิจุกประสงค์ที่จะแสดงความสามารถทางกวีของท่านให้ปรากฏ และตั้งใจจะแต่งทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเป็นเครื่องเสริมพระบารมีและเชิดชูพระเกียรติของพระองค์ ทั้งมุ่งหวังเป็นกุศลแก่ผู้แต่งผู้ฟังอีกด้วย เพราะเชื่อว่าเรื่องในพระอัมมปัทมสูตรกถานั้น ใครได้แต่งได้ฟังก็จะได้บุญกุศลเช่นเดียวกับเทศน์มหาชาติ เจตนาารมณ์ดังกล่าวดูเหมือนจะมีผลสัมฤทธิ์ดังที่ผู้แต่งได้ตั้งใจไว้ทุกประการ ทั้งนี้เพราะสามารถจะให้ทั้งความสนุกสนานเพลิดเพลิน ได้ทั้งความรู้และข้อคิดต่าง ๆ อันเป็นเครื่องเตือนใจมิให้กระทำชั่ว ใฝ่ใจกระทำแต่ความดีและไม่ประมาทต่อชีวิต แต่เนื่อง

จากวรรณคดีเรื่องนี้เป็นวรรณคดีประเภทพุทธศาสนา การที่จะพรรณาสິงใดก็จำต้องทำใน
 วงจำกัด เพราะต้องยึดข้อเท็จจริงและความถูกต้องของเนื้อเรื่องตามพระขัมมปทัฏฐกถา
 เป็นพิเศษด้วย หากจะพรรณาสິงใดให้เลอเลิศเกินจริงไปก็ทำได้ยาก เพราะเนื้อหา
 บังคับยอมสร้างควมลำบากและอึดอัดใจให้แก่ผู้มากที่เคียว แม้กระนั้นก็ดี พระยา
 อิศรานุภาพ (อน) ก็พยายามแต่งเรื่องนี้อย่างประณีตบรรจงและไพเราะงดงามเป็นพิเศษ
 เมื่อเทียบกับวรรณคดีคำฉันท์เรื่องอื่น ๆ ของท่านแล้ว เช่น พระสุธนคำฉันท์ สุตกรทนต์คำฉันท์
 เป็นต้น อุเทนคำฉันท์จึงเป็นวรรณคดีที่เพียบพร้อมด้วยสุนทรียภาพทั้งรูปแบบและเนื้อหา
 โดยเฉพาะในแง่ของการเล่นคำ เสียงคำมีความไพเราะนุ่มนวลเป็นพิเศษ มีการแต่ง
 ที่ประกอบด้วยศิลปะของการประพันธ์ที่ประณีตบรรจง ไม่ว่าจะเป็นทางอถังการของวรรณคดี
 ส่วนวนโวหาร ภาพพจน์ หรือบทเปรียบเทียบต่าง ๆ ภาษาที่ใช้ก็เลือกสรรอย่างถี่เลิศ
 จัดเป็นภาษาวรรณศิลป์ที่งดงามอันเป็นเครื่องแสดงถึงความรอบรู้เชี่ยวชาญในเชิงภาษา
 ของผู้แต่ง สรุปได้ว่า อุเทนคำฉันท์เป็นวรรณคดีที่มีคุณค่าทางด้านวรรณศิลป์เล่มหนึ่ง เพราะ
 ประกอบไปด้วยศิลปะและความปราดเปรื่องในด้านการประพันธ์ของผู้แต่งที่สามารถกระทำ
 ได้อย่างดีเยี่ยม สมควรแก่การยกย่อง แม้ว่าเรื่องจะไม่จบบริบูรณ์ก็ตาม คงเนื่องจาก
 ผู้นิพนธ์ประสงค์จะให้ผู้อ่านได้ความสดชื่นรื่นรมย์ใจมากกว่าจะจบลงด้วยบทโคลงเสียดซึ่ง
 เป็นเรื่องค่อนข้างทารุณเสียดสยของอย่างในพระขัมมปทัฏฐกถา การที่พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเงินรางวัล จึงเป็นเครื่องยืนยันถึงความดีของเรื่องนี้อย่าง
 เพียงพอแล้ว สมดังที่กรมศิลปากรได้กล่าวคำยกย่องไว้ในคำนำเรื่องนี้ว่า "...อุเทน
 คำฉันท์ เป็นนิทานซึ่งจะอ่านหาความเพลิดเพลินในเนื้อเรื่องหรือหาอรรถรสตามลักษณะ
 คำประพันธ์ก็ได้ หรือจะอ่านเพื่อหาคติสอนใจก็จะเป็นที่พอใจ"^๑

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้าคำนำ.